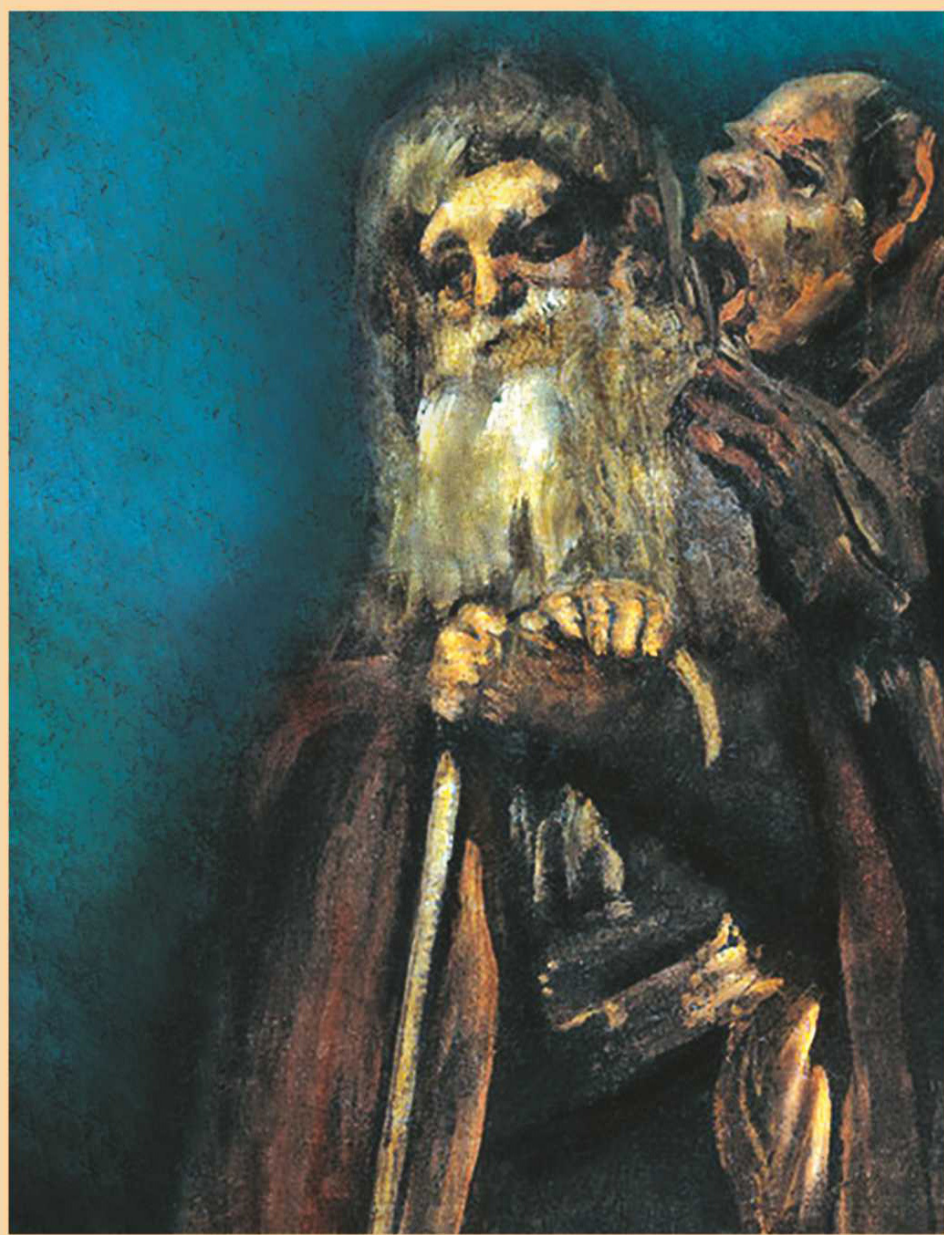

Шкільна бібліотека

Укладач Юрій Винничук
Антологія української
містичної прози

FOLIO

Шкільна бібліотека української та світової літератури

Сборник
Українська містична проза

«Фолио»

2014

УДК 821.161.2

Сборник

Українська містична проза / Сборник — «Фолио»,
2014 — (Шкільна бібліотека української та світової літератури)

ISBN 978-966-03-8110-0

Готична, або романтична, фантастика в Україні виникла на основі давньої української літератури і народної міфології. Романтики захоплювалися казками й містикою, і згодом міфічні істоти заповнили українську поезію і прозу. Українська народна демонологія набула такої популярності, що захопила не тільки українських, а й російських та польських письменників. Але ані в Росії, ані в Польщі не існувало такого багатства міфологічних образів і сюжетів. Класична фантастична проза в кожній європейській літературі виглядає по-різному. Особливістю ж слов'янських літератур є те, що надприродне зображається з великою дозою гумору і тяжіє до фольклорного тлумачення фантастичних подій та образів. У цій книжці українську містичну прозу представляють письменники, які творили на початку XX сторіччя, у міжвоєнний період та в діаспорі. Сюди увійшли твори Івана Франка, Стефана Грабинського, Надії Кибальчич, Гната Хоткевича, Наталени Королеви та багатьох інших.

УДК 821.161.2

ISBN 978-966-03-8110-0

© Сборник, 2014

© Фолио, 2014

Содержание

У зачарованім люстрі	5
Іван Франко	7
Терен у нозі	8
Іван Липа	18
Мій ведмедик	19
Олена Кисілевська	23
З днів розпуки	24
Богдан Лепкий	30
Старий двір	31
Гостина	42
Василь Стефаник	47
Басараби	48
Михайло Яцків	53
Де правда?	54
Дівчина на чорнім коні	58
Мальований стрілець	61
Боротьба з головою	62
Гнат Хоткевич	67
Портрет	68
Біла	79
Кінець ознакомительного фрагмента.	82

Українська містична проза

У зачарованім люстрі

Фантастика давно вже стала найпоширенішим жанром у світовій літературі, розгалузившись на безліч струменів – наукову, космічну, фантазійну, або фентезі, казкову, готичну, або моторошну. Фактично фантастика існує з часу зародження літератури взагалі. Найперші твори людського генія були саме фантастичними – це і давньоєгипетська проза, і весь епос стародавнього Сходу, це й грандіозні епічні твори Індії («Магабгарата», «Рамаяна»), Ірану («Шахнаме»), Греції («Іліада», «Одіссея»), Риму («Енеїда»), середньовічної Європи («Калевала», «Парсіфаль», «Нібелунги»).

Фантастика присутня не тільки у художніх творах, а навіть у працях античних та середньовічних істориків, у книгах подорожей і в географічних описах. Розповіді про фантастичні тварини і дивовижні народи кочували з твору в твір і з культури в культуру. Фантастами були і Руставелі, і Данте, і Рабле, і Шекспір, і Сервантес, і Мільтон, і Вольтер, і Гете, і Свіфт. Важко назвати великих класиків XIX і XX ст., які б не зверталися до жанру фантастики чи то в поезії, чи то в прозі, чи в драматургії.

До фантастики відносяться й такі жанри, як літературна казка і легенда, алегорія, філософська повість (Вольтер), утопічна (Платон, Лукіан, Мор, Кампанелла, Гакслі, Орвелл), магічна проза (Маркес, Борхес, Кортасар, Буццаті, Еліаде, Павич), химерна (жанр своєрідно український – Олександр Льченко, Василь Земляк, Валерій Шевчук, Юрій Щербак), абсурдна, сюрреалістична проза і чорний гумор (Бірс, Віан, Ландольфі, Хармс). Моторошна, або готична, проза має глибоке коріння, але як жанр розквітла в Європі у XVIII ст. Готична проза – нині один з найпопулярніших жанрів фантастики. На Заході виходять спеціальні часописи й цілі серії цих книжок. Аж три такі серії існують у Польщі: «Оповіді з дрижаками», «Фантастика і жахи», «Моторошні оповіді». За популярністю готична проза донедавна поступалася тільки науковій фантастиці, але в останній час пропустила вперед ще й фентезі.

Класична готична проза в кожній європейській літературі виглядає по-різному. В англійській – зображення надприродного викликає страх і навіть гнітить читача, а в латиноамериканській прозі сприймається уже як щось нормальне, таке, що можна було б передбачити, навіть якщо воно перебуває під впливом чарів. Зате в німецькій літературі фантастична вигадка має переважно філософсько-метафізичний характер, у французькій – демонічно-середньовічний, який переходить у символістську естетику. У слов'янських літературах, як і в угорській та румунській, надприродне зображується з великою дозою гумору і тяжіє до фольклорного тлумачення фантастичних подій та образів.

Звичайно, всі ці категорії не існують у чистому вигляді. У кожній із цих літератур згадані типи фантастичного зображення співіснують. Так, у творчості Гофмана поруч із феєричною новелою «Золотий глечик» надibuємо і на повість жахів «Еліксир диявола», а в англійській літературі, крім похмурого «Замку Отранто», є безліч пародій на французькі диявольяди.

Не багато знайдеться письменників і в українській літературі, які б так чи інакше не використали якогось фантастичного сюжету. Вже в «Повісті врем'яних літ» бачимо фантазії про нечисту силу, які особливо популярними були в християнській літературі, зокрема агіографічній, тобто в описах життя святих. Найбільший збірник життєвих оповідей «Печерський Патерик» походить з XIII ст. і складається з історій про те, як святі боролися з бісами, що спокушали їх в образі жінок, чортів та різних чудовиськ. Цікавим жанром фантастики були так звані чуда, зразки їх знаходимо в збірці «Чуда» Афанасія Кальнофойського (1638 р.) та в книзі оповідань Петра Могили. Найповніший збірник таких оповідей у чотирьох томах, що мав назву «Четї-Мінеї», склав Дмитро Туптало наприкінці XVII ст.

Великої популярності в Україні набули збірники казкових оповідей про земну кулю з описом дивовижних людей і тварин – бестіарії, азбуковники, фізіологи та люцидарії. Страхітьями переповнена повість «Александрія» про подвиги Александра Македонського. У будь-якому українському літописі присутні фантастичні істоти – змії, біси, потворні істоти, навіть Самійло Величко у своєму описі козацьких воєн наводить оповідання про Сатира.

У Галичині фантастична література творилася як українською, так і польською та латинською мовою. У XVI—XVIII ст. видано було кілька збірників коротких фантазійних оповідок-фацецій. Відьми й чорти оспівані львівськими поетами Себастьяном Кленовичем, Варфоломієм Зиморовичем та Шимоном Шимоновичем. Інший львівський письменник XVIII ст. Бенедикт Хмелевський написав цілу книгу про чортів та відьом, завдавши собі неабиякого зусилля, аби всіх їх класифікувати.

Про розвій готичної прози в Україні XIX ст. прочитаєте у відповідних томах. Том, який ви зараз тримаєте у руках, присвячений готичній прозі XX ст. і обіймає творчість письменників, які творили на початку сторіччя, у міжвоєнний період та в діаспорі.

Наприкінці XIX – на початку XX століть твори про чортів, відьом й іншу нечисту силу пишуть Любов Яновська, Степан Васильченко, Федір Кудринський, Іван Нечуй-Левицький (повість «Запорожці»), Гнат Хоткевич, Одарка Романова, Клим Поліщук.

В той час, як уже в XX ст. готична проза на великій Україні йде на спад, а під совітами взагалі занепадає, в Галичині вона набуває усе ширшої популярності. З'являються твори Наталі Кобринської, Наталени Королеви, Василя Короліва-Старого, Богдана Лепкого, Василя Софроніва-Левицького, Антіна Крушельницького, Михайла Яцкова, Стефана Грабинського, Ростислава Єндика.

По війні в діаспорі готичну прозу творять Софія Яблонська, Віра Вовк, Ігор Качуровський, Ярослав Оструг, Мирон Левицький, Марія-Анна Голод, а в Україні – Валерій Шевчук, Володимир Дрозд, Віктор Волощук та інші.

Ігор Качуровський в статті «Готична література та її жанри» («Сучасність», № 5, 2002) писав, що «коли на початку сімдесятих років виникла була нагода видати в англійському перекладі збірку готичних новел (а їх мало бути 13), то, попри наше бажання, матеріялу для такої збірки тут, на Заході, не знайшлося». Я так думаю, що не дуже шукали, бо в закордонних бібліотеках більшість із перерахованих мною авторів є.

Ю. Винничук

Іван Франко

27.08.1856 р., с. Нагуєвичі на Дрогобиччині – 28.05.1916 р., похований у Львові.

Залишив багату літературну спадщину у всіх існуючих жанрах, яку не вичерпують видані у 1980-х роках твори у 50-ти томах. Письменник неодноразово використовував образи української мітології, писав казки та готичні оповідання за мотивами народних вірувань.

Терен у нозі

Оповідання з гуцульського життя

Старий, хорий Микола Кучеранюк дожидав смерті.

Ще два тижні тому він уостатнє керманичував на Черемоші, відігнав чотиритаблову дарабу¹ до Кут і відси вернув пішки додому. Нічого йому не бракувало, а проте був блідий, як труп. Увесь вечір він мовчав і сидів перед хатою он там високо на шпилі гори, покурюючи люльку на коротенькім цибусі і німо вдивляючися в розкинене вниз село, в Черемош, що шумливою гадюкою закрутився низом, і в супротилежну могутню гору, покриту темним лісом. Та другого ранку він прокинувся, жалуючись на болючу колотьбу в боці, почав сильно кашляти та трястись у лихорадці. Покликав своїх трьох синів, сказав їм, що буде вмирати, і велів їм скликати найстарших та найповажніших сусідів, щоб міг у їх присутності виявити свою остатню волю. Сини прийняли сю відомість досить спокійно та повдержливо, хоч дуже любили батька. Тільки їх жінки та діти підняли крик і лемент, але старий велів їм мовчати та бути спокійними.

— Будьте тихо! — мовив він напівсуворо, а напівласкаво. — Я вмру, хіба ж то яке диво? Нажився немало. Чи хочете, щоб я жив вічно? Рушайте і приладжуйте все, що треба для похорону!

Одна невістка почала щось закидати про лікаря. Старий розсердився не на жарт.

— Не плети дурниць! Шістдесят літ прожив я без лікаря, то й при смерті обійдуся без нього. І що може лікар порадити на смерть? Чи лікарі й самі не вмирають? Рушайте кожде до своєї роботи і не журіться мною!

Ніхто не спротивлявся. По обіді посходилися сусіди, покликано й громадського писаря, який, за приказом старого Миколи, написав його «астамент»². Йому зробилося трохи легше, він балакав з людьми і велів своєму наймолодшому синові привезти на другий день панотця, бо хоче висповідатися і запричащатися. Сусіди похвалили сей намір і навіть не пробували сьак чи так захитати Миколову певність, що йому швидко прийдеться вмирати.

На другий день йому погіршало, гарячка стала дужча, тяжкий кашель майже душив його; він зробився на виду чорний, як земля, похудів страшенно, і коли приїхав верхи панотчик, щоб наділити його остатньою релігійною потіхою, він справді виглядав так, немов ось-ось сконає. Сини, похитуючи головами, знай, шептали, що «дедьо», певно, не переживе сеї ночі.

Але вночі йому полегшало. А другого дня він піддужав настільки, що пополудні міг устати і вийти трохи на свіже повітря. Був чудово гарний, ясний і тихий вересневий день. Сонце гріло, але не пекло, повітря на горах було чисте і запахуще, а дзвінкий шум Черемоша з долини доходив як солодка мелодія, як безконечний привіт життя. Старий гуцул усів на старій обрубаній колоді і німо та спокійно вдивлявся у величний краєвид. Високі гірські шпилі, бачилось, моргали до нього; глибокі, тіністі долини обслонювалися темними тайнами. Черемош унизу зі своїми могутніми закрутами, шумливими шепотами і запіненими «гоцами» видавався мов непорушний, мов вилитий із зеленкуватого скла. По його берегах снували тут і там немов червоні, білі та чорні мурашки — то були люди. З плоских дощаних дахів широко порозкиданих хат клубився білий димок. Але Микола глядів на все те безучасно, немов не з сього світу. Не почував уже туги, не тягло його в далечінь; відколи був певний, що незабаром умре, все оточення зробилося йому чужиною.

Та чим більше сонце хилилося над західним обрієм, тим більше почав у його серці ворухитися якийсь неспокій. Напруживши всі свої сили, опираючися на розкішне писаний топо-

¹ Дараба — пліт зі зрубаних дерев. — 7 —

² Астамент — покруч від «тестамент», заповіт. — 8 —

рець, він зійшов на найвищий шпиль гори, що захищала його хату від заходових вітрів, сів тут на камені і полетів очима в протилежнім напрямі, ніж досі. І тут, доки зір засягне, високі гірські шпилі, ліси, долини і звори. Та Миколин зір слідив, бачилось, з якоюсь дивною тривогою за бігом сонця. Він придивлявся кожній легенькій хмарці, що виринала відкись на заході і, запалюючися золотом і пурпуром, звільна плила за сонцем. Підзорливим оком міряв кождий клуб диму, кождий туман пари, що підіймався з лісів і зворів. А коли нарешті сонце затонуло в кроваво-червоних хмарах, мов розпалена куля у воді, він зітхнув глибоко, затремтів, мов від морозного подуву, з трудом підвівся з місця і мовчки пішов додому.

Від того дня минули вже два тижні. Микола все був «при смерті», вважав сам себе чужинцем, відлученим, а все-таки не вмирав. Йому робилося раз ліпше, то знов гірше; іноді цілими днями лежав на постелі і майже не міг рушитися, а потім раптом переставав кашель і колотьба в боці, він міг устати, ходити і навіть зіходити на верх гори і вдивлятися в захід сонця. Лиш його неспокій збільшався раз у раз. Не їв майже нічого, лише десь-колись випивав склянку теплого молока. Його тіло вихуділо, його волосся за тих кілька днів побіліло, як сніг, а в очах тліли якісь несамовиті огники. Спати не міг ані вдень, ані вночі, а як инколи вночі сон його зломить, то зараз починає стогнати і хлипати і прокидається, весь облитий потом тривоги. Він не молився, не розмовляв ні з ким, не цікавився нічим і обертався поміж своїми дітьми і внуками, як чужий. Діти, що вперед горнулися до нього і радували його своїм щебетанням, тепер сторонили від нього і боязко шукали собі забави на весь день, якомога десь поза домом, щоб якнайрідше стрічатися з ним.

У неділю він велів скликати сусідів до себе.

– Любі сусіди, – мовив до них, коли всі посідали перед його хатою на стільчиках, колодах або й так просто, на мураві, а він сам напівсидів-напівлежав на джерзі й подушці, – порадьте мені що! Не можу вмерти. Так мені щось тяжко на серці. Все мені здається, що на мні тяжить якась велика провина і не пускає мою душу від тіла. Кілько разів дивлюся, як сонечко сідає за горою, все мені видається, що там хтось золотими ключами замикає браму передо мною. Скажіть, може, я кому з вас догурив³ і сам про те забув, а він носить на мене гнів у серці?

Люди мовчки зирнули один по одному, а потім мовив один за всіх:

– Ні, Миколо! Ніхто з нас не носить гніву в серці на тебе. Всі ми грішні, а як не вибачимо один другому, то нам і Бог не вибачить.

– А проте, – сумно сказав Микола, – мусив хтось, свідомо чи несвідомо, заскаржити мене у Пана Бога. Адить, моє волосся побіліло, як сніг, за отсі дві неділі. Мучуся дуже, а вмерти не можу. Щоночі хтось кличе мене геть, а проте щось, мов кліщами, держить мене на місці. Отак як потемніє, то все чую, як трембіта грає в полонині, і рвуся за її голосом – і не можу.

– Може, жаль тобі світу, дітей, гір, Черемоша? – закинув старий Юра, Миколин ровесник і приятель.

– Ні, Юро, не жаль, – відповів Микола. – Я жив досить. Мої діти, Богу дякувати, забезпечені. Гори і Черемош не потребують мене і не можуть дати мені нічого.

– Що ж тебе так турбує? Може, в тебе який старий гріх на душі, а ти затаїв його перед людьми, а він тепер проситься на сповіді і не хоче пустити тебе, поки його не направиш?

– Не знаю, Юро, але мені здається майже, що воно щось так, хоча... Бачиш, я раз мав таку пригоду – давно тому, дуже давно!.. І вона тепер знов тривожить мене. А проте... так, я не говорив про неї нікому з вас, але таки не таїв її перед людьми. Я тричі сповідався з неї, а проте не зазнав полегшення.

– Сповіджся з неї перед нами і перед святим праведним сонцем, – мовив Юра, – то, може, відступить від тебе тота тривога.

³ *Догурити* – зробити прикрість. – 10 —

– Та то властиво нема що багато й оповідати. Се було ще за моїх парубоцьких часів – уже тому зо сорок літ. Знаєш, Юро, я був тоді найгірший забіяка в селі і найліпший керманич на весь Черемош. У неділю була велика бійка в шинку; багато парубків – здається, що й ти, Юро, сарако, – пішли додому з порозбиваними головами, а одному, моему найтяжчому ворогові, Олексі Когутикові, догодив я так, що за кілька неділь його поховали. А я сам обірвав лише кілька зовсім неважних гуль та задрапнень і в понеділок, як би нічого й небувале, пішов на дарабу.

Я й стрик⁴, глухий Петро, збили ще досвіта чотиритабло ву дарабу в Жаб'ї і, скоро надійшла повинь, рушили долів Черемошем. Був гарний літній день; на всіх долинках покошено сіно. Запах свіжого сіна і достиглих малин, що звисали скрізь із стрімких берегів понад водою, так і обвівав мене. На серці було любо, свobodно та радісно, як рідко.

Петро стояв при передній кермі, я вхопився за задню. Під полудне заплили ми до Ясенова і їмилися⁵ біля шинку. Вода була сильна, а ми мали гнати дарабу лише до Вижниці, то й не потребували боятися, що нам перед приходом вода впаде.

На березі, як звичайно, була ціла купа дітей. Вони купалися, кидали камінням, гралися на березі і робили галас. Скоро ми з дарабою їмилися берега, зараз ціла юрба їх повскакувала на дарабу, бігали по ній, гойдалися на кльоцях⁶ або скакали з них у воду і випливали на берег. Нам то була не першина, і ми, не кажучи їм нічого, пішли до шинку, випили по чарці і зараз вернули. Не звертаючи уваги на хлопців, відп'яли ми дарабу від берега і зіпхнули на течію. Скоро дараба пішла в рух, хлопчища справді зручно і з голосним вереском поскакали хто в неглибоку воду, хто на річне каміння і подалися до берега, а ми поставали на дарабі, кождий на своїм місці, і взялися за керми, щоб навести дарабу на головну течію. Може, так минуто я працював кермою, коли втім, підводячи очі, бачу, що на заднім кінці дараби сидить хлопець. Так, як мені в тій хвили по виділося, міг мати 14 або 15 літ і був одягнений бідно, в брудній сорочці зрібного полотна та в чорнім повстянім капелюсі – звичайно, пастушок. Він сидів тихо, трохи скулений, на кінці кльоца і якимось так залюбки вдивлявся в хлюпання зеленкувато-сірої каламутної води поза дарабою, що, бачилось, не бачив нічого иншого довкола себе. Я стояв при кінці керми, може, п'ять кроків оддалік від нього, а що він сидів обернений до мене плечима, то я не міг бачити його лиця.

– А ти що тут робиш, мой? – відізався я до нього.

Він не відповів нічого, лише простягнув свою ліву руку і показав на супротивний беріг. При тім я завважив, що його простягнена і по локоть гола рука була незвичайно біла, якої я ще не видав ніколи у бідного хлопця-пастуха.

– Хочеш на той бік? – запитав я.

Він потакнув головою, не обертаючися і не кажучи ані слова.

– А де ж хочеш висісти? – запитав я ще раз. – Адже бачиш, що той берег тут усяди стрімкий, нема де ймитися.

Не обертаючися і не кажучи ані слова, хлопчище помахав своєю сніжно білою рукою взад, униз рікою, і здавалося, що ані на хвилику не бажав переривати собі оглядання шумливих та шипучих клубів черемошевої води. Мені се було байдуже: чей же, хлопчище знає добре сю воду. Ми плили власне попри громаду дуже неприємних кам'яних брил, що ліниво розляглися по самій середині ріки, мов череда здорових волів у купелі; треба було дуже обережно просмикуватися між ними, то й у мене при кермі була гаряча робота. Крізь клекіт хвиль крикнув я ще до хлопця:

⁴ Стрик – стрийко, брат батька.

⁵ Їмитися – вхопитися, тут – причалити.

⁶ Кльоци – колоди. – 11 —

– Як будемо близько того місця, де тобі треба на берег, то скажи нам заздалегідь, щоб ми скрітали дарабу з течії ближче до берега, на плитке місце. Чуєш, мой?

Хлопець знов кивнув головою і все сидів скулений на однім місці.

Ми переплили небезпечне місце і стрілою летіли поздовж ширшого і не дуже глибокого плеса. Я все ще держався за кінець керми, але не робив нею і знехотя дивився на хлопцеві плечі. Нараз він схватився зі свого місця і почав якось покvapно підкочувати штани.

– Хочеш злізати? – запитав я його.

Та він знов не відповів мені нічого, але підійшов на сам край дараби, сів на обрубок кльоца, спустив голі ноги до води, вчепився обома руками за кльоц, а потім, опираючися обома ліктями о кльоц і весь похилений над ним, обернувся так, що ляг черевом на той кльоц і почав помаленьку зсуватися з нього у воду. Аж тут побачив я його лице – було мені зовсім незнайоме. Мені повіділося в тій хвилі, що якийсь дивний, холодний і злорадний усміх загравав по лиці хлопця. Але се тяглося лише хвилиночку. Поки я ще встиг щось подумати, крикнути, рушитися з місця, він без звука, моментально щез у каламутній воді. Мене обхопила смертельна тривога. Я скочив на край дараби. Я знав, що се дуже небезпечно – скакати з кінця дараби у воду, а ще до того в тім хоч не дуже глибокім місці, але на страшній бистрині, де й найдужчий гуцул не потрафить устояти на ногах. Я думав, що необачний хлопчище зараз винирне, почне плисти або бодай буде пару хвиль бовтатися, боротися з водою, і я зможу вирятувати його. Але ні, з хлопчища не видно було ані найменшого сліду. Хвилі весело підштрикували аж на кльоци, плескотіли поміж кльоцями нашої дараби, і вона стрілою і з шумом гнала наперед, а хлопець щез, як слина. Німий і непорушний, весь продроглий від холодної тривоги, стояв я на краю дараби і впирав очі в каламутну воду – даремнісінько.

– Миколо! – крикнув нараз сердито від передньої керми старий Петро. – Якого дідька ти там робиш? Чи не бачиш, що вода заганяє дарабу поперек ріки? До керми, мой, а то оба підемо під сто чортів!

Я скочив на своє місце, мов пробуджений із глибокого сну, вхопився за керму і почав працювати щосили, але мої очі все ще блукали по широкім плесі, по булькотячій поверхні ріки, чи не віднайдуть хоч якого будь знаку того хлопця. Та ні, ані сліду!

Та певна свідомість, що ось перед кількома хвилями перед моїми очима і ось тут безпосередньо біля мене так нагло запропастилося молоде людське життя, шпигнула мене в саме серце так, як ще ніколи ніщо в життю. Я трясся всім тілом, як коли б був сам замордував найближчу, найдорожчу мені людину. З жахом обдивляв я берег, чи там дехто не бачив, як топився хлопець? Ні, на березі не було ані живої душі; на дорозі, що бігла з другого боку понад саму ріку, не було також ані живого духа; село вже щезло за закрутом ріки, тільки з невидної дзвіниці забамкали нараз дзвони, мов знали, що хтось у селі пожив смерті. Потім я почав боязно оглядати старого Петра, що стояв біля своєї керми на першій таблі з широко розкряченими ногами і також раз у раз вдивлявся в клекіт каламутної води. Може, він бачив дещо? Та ні, Петро мовчав; він був приглухий і, не бачивши хлопця на очі, певно, не чув і моїх слів, звернених до нього.

Помалу, коли ми відплили вже геть від того нещасного місця, минули Устеріки і дісталися на більшу, безпечнішу воду, я заспокоївся. Я попросту силював себе не думати більше про хлопчища; я вмовляв сам у себе, що я ж тут нічогоісінько не винен: я ж не міг знати з Духа Святого, що дурний хлопчище так собі, ні з того ні з сього та й раптом шубовсне у воду і затоне, як кусень олова, я ж працював власне при кермі і таке иньше. Се й заспокоїло мене – бодай так здавалося мені тоді.

Ми вчасно пригнали дарабу до Вижниці, вифасували⁷ зароблені гроші, повечеряли, відпочили трохи та закупили, чого було треба, додому і ще перед північчю рушили назад у гори,

⁷ Вифасувати – отримати. – 14 —

щоб другого дня перед полуднем бути вже дома і йти до косовиці. Йдучи більшою купою, ми гугорили, жартували, оповідали всякі смішні придабашки, і я був особливо у веселім настрої. Розуміється, про втопленого хлопчища я не згадував ані словом.

Так воно тяглося, поки ми не дійшли до Ясенова. Та коли ми почали наближатися до нещасного місця, де наша дорога бігла понад сам Черемош, а здорові скелі лежали, мов бики, посеред клекотячої бистрини, і де вчора затонув хлопець, то мені знов зробилося так важко на душі, як було вчора. Холодний піт покрив усе моє тіло, морозна пропасниця біла і телепала мене, я дзвонив зубами і не мав відваги нікому прохожому глянути просто в очі. До знайомого шинку не був би я вступив ні за які гроші: так мені здавалося, що, нехай я лише покажуся там, мене зараз вхоплять і повісять. Я послав старого Петра до шинку і велів йому купити цілу кварту горівки – треба було для косарів, «а я сам, – кажу йому, – не піду туди і зажду на тебе тут». Але скоро я побачив себе самотнім, обхопила мене така шалена тривога, що я, мов одурілий, натис крисаню на очі і, похиливши лице вниз, як злочинець, погнав наперед себе і не спочив швидше, аж мені в грудях не стало духу і село було вже геть за мною. Аж тут я сів при дорозі і заждав на старого Петра.

Я мусив ждати досить довго. Мені страшенно хотілося випити горівки, багато горівки нараз, щоб нею, мов повинню, залити отой ганебний переполах. Ожиданка ще побільшала мою жадобу. Ось надійшов штильгукаючи старий Петро, буркочучи зовсім не дружелюбні прокляття на таких «молокососів, що скажуть слово і зараз перемінять» і «летять кудись напроцапи, як остатні дурні». При сих словах він подав мені фляшку з горівкою. Та коли я відіткав її і притулив до рота вузьку шийку, наскочило на мене раптом таке обридження перед сим плином, що я мало що не кинув фляшку геть від себе і, здригаючись, подав її назад Петрові.

– На, пий, – сказав я, ледве видушуючи з себе слова, – я сим разом не можу.

Старому не треба було того казати два рази. Він знов пробурчав якусь добродушну лайку на нездар, що цураються дару Божого, забулькотів із фляшки просто в горло порядну порцію, заткав потім фляшку корком і притовк його долонею і тоді устроїв фляшку в свою шкіряну торбу. А я від того часу не міг і лица свого навернути на горівку і, хоч не присягав на неї, а проте й досі не міг випити її ані краплини. Відвергло на смерть, на сміх усьому світу!

Троха заспокоївшись, зайшов я додому і постановив собі закинути зовсім керманицьке ремесло і ніколи ані ногою не поступити на Черемош. Та коли я другого дня почув біля шинку, що в середу піде найближча повінь, то щось із непереможною силою вигнало мене досвіта з хати. Я пішов до Жаб'я на склад дерева, збив дарабу і погнав її знов з дядьком Петром до Вижниці. І знов у Ясенові обгорнула мене та сама дика тривога, яка проймає хіба найтяжчого злочинця, і перевернула все моє нутро. Мов шалений, я бігав очима по воді, шукаючи хоч якого сліду втопленого хлопця, хоч розум мусив говорити мені, що рвуча вода мусила вже або викинути втопленика десь на берег, або занести Бог зна як далеко та встромити в яку щілину на дні. Та ні, моя розбурхана уява все показувала мені, що ану ж я ще десь тут близько знайду того хлопця, що ану ж серед ріки виставиться з води його сніжно біла рука!..

І бачите, сусіди, се був увесь мій гріх і вся моя мука. Все щось тягло мене з неперепертою силою на Черемош, і все, перепливаючи те прокляте місце пониже Ясенова, я мусив зазнавати того самого переполаху та тої самої муки, що й першого разу. Говорять, нібито є такі люди, що їдять аршинник і при тім живуть довгі літа. І мені все здавалося, що я один із таких отрутоїдів, що не можуть жити без вічної передсмертної тривоги.

А проте я не бажав нічого гарячіше, як увільнитися від неї. Коли минуло кілька неділь по випадку, відважився я нарешті заговорити дещо про нього і почав обережно розпитувати в Ясенові, чи не пропав де в кого хлопець у таких віці, такий і такий на подобу? Ні, ніхто не знав і не видав такого хлопця. Я розпитував дещо виразніше, чи того й того дня такий хлопець не втонув у Черемоші? Ні, ніхто нічогосінько не знав про такий припадок. Чи не викинула вода такого трупа? Ні, ніхто не знав про се ані словечка.

Всі ті звістки, замість заспокоїти мене, тим живіше товклися в моїй тямці, немов нерозв'язана жасна загадка. Я помалу розпитував у керманичів, у рибаків, у гуцулів з Красноїлі та з Устерік – ні, ніде не було ані сліду втопленого хлопчища, ніде не було чоловіка, який би його знав, бачив або жалувал за ним. Мій перший страх перемінився звільна на глибокий смуток, на безмежне співчуття з тим бідним хлопчищем, якого ніхто не знав і якого стратою ніхто не журився. У моїй душі все пекло якесь невимовне горе при переїзді через те місце, і я нарешті надумав удатися на покуту, йти пішки до Сучави, там висповідатися свого гріха і таким способом заспокоїти свою душу.

На лихо собі, я й сим разом не мав щастя. Піп, перед яким я на сповіді признався до свого гріха, дуже квапився і, очевидно, не мав ані часу, ані охоти випитати мене докладніше. Коли я коротко розповів йому свою пригоду, він буркнув сердито:

– Іди, дурний гуцуле! Ти ж на тім не маєш ніякого гріха. Говори мені достотні гріхи, а не задержуй мене такими дурницями!

Але се запевнення попа, що я в тім не маю ніякого гріха, не заспокоїло мене. Я почав собі розмірковувати, що, видно, вже то так Пан Біг дав, що я натрафив на такого попа; видно, сам Пан Біг утнівав на мене і не навернув мене, сараку, на доброго сповідальника!

Отакі гадки не покидали мене і помалу дійшли до того, не міг ані спати вночі, ані не мав спокою вдень і суя що ятився, як сновида. Я постановив собі по кількох місяцях піти ще раз до Сучави і там ще раз висповідатися свого гріха. Сим разом натрафив я на старого, добродушного черця, що дуже терпливо вислухав моє оповідання і, коли я скінчив, сказав мені:

– Синоньку, в сьому випадку ти справді дещо троха завинив, хоч і не так багато, як собі надумуєш. Молися Богу, а вже він дарує тобі твій гріх і віддасть тобі супокій.

Я молився Богу, ах, як горячо! І справді, сим разом здавалося, що допомогло. Щоправда, згадки про втопленика я не міг позбутися ніколи, а кілька разів перепливав коло Ясенова, то вся пригода ставала мені живо перед очима, і я не міг перемогти себе, щоб не вдивитися пильно у воду, немов шукаючи якогось сліду по загубленім. Але жасно вже мені не робилося, смуток минувся, і лише від часу до часу щось стискало моє серце, мов коваль кліщами. Я оженився, мав діти, працював багато, і щораз тихіше та тихіше відкликала в моїх споминах згадка про втопленого хлопчища коло Ясенова.

Та раз вийшло таке, що я за щось посварився з моєю жінкою, в мені заграла кров, і я добре-таки побив її. Се була крепка жінка і остра на язик, почала шарпатися зо мною і лаяти, що слина на язик принесе. Я розсердився і як лусну її топірцем у голову, аж вона без тямки покотилася на землю. І тут мене щось кольнуло у серце, я кинув геть топорець, обілляв безтямну водою, спинив кров, що чуріла з її рани. Ну, рана не була страшна, жінка незабаром прийшла до себе, і бійка не пошкодила їй нічого. Адже знаєте, гуцулка, сарачі, привикла до бійки, а не одна то ще й хвалиться перед своїми сусідками: «Якби мій чоловік не любив, то би мій не бив». І небіжка Марічка ніколи не догурила мені за сю бійку – та й се була одинока наша бійка за тих двадцять літ, що ми прожили вкупі. Але тої самої ночі, якої зчинилася у нас та бійка, ясенівський хлопчище показався мені у сні. Приснилося мені, що пливу дарабою Черемошем, піді мною реве і клекоче каламутна повінь, я щосили працюю коло керми і раптом бачу хлопчища, як він звіщує голі ноги з дараби у воду, як обома руками спирається на кльоца, обертається і показує мені своє невимовно сумовите лице та всміхається до мене не то сумно, не то якимось злорадісно, а потім тихенько сховзується у воду і щезає в ній безслідно. Я пережив у сні всі ті страшні почуття, що перед тим так довго мучили мене, і пробудився весь облитий потом, січучи зубами. Я почав молитися до Бога, але та молитва не йшла мені з серця і не заспокоїла мене. Я хотів заснути і zarazом тривожився, щоб іще раз не бачити такого сну. Всю ніч я прокачався безсонний на постелі і кілька днів по тім був такий сумний, збитий та стомлений, як із хреста знятий.

Від того часу почав той хлопчище все колись-не-колись набиватися мені на сон. То привиджувався мені, як сидить на краю дараби, скулений і задивлений у каламутну повінь, а иньшим разом – як своєю сніжно білою рукою показує кудись у невідому далечінь або як з якимось невимовним виразом усміхається до мене. І завсіди по таким сні я кілька днів ходив, мов утовчений у ступі, нудився і бридився всім довкола, лише Черемош тяг мене до себе і на дарабі вертала до мене сила й охота до життя. Те одно тільки відчував я, і воно що раз більше виростало як певність у моїй душі, що гріху за смерть того хлопця таки ще я не позбувся, що його загублена душа таки ще не заспокоїлася і для того набивається мені на сон. З тою думкою я носився більше як двадцять літ і не міг позбутися її. А коли вмерла моя жінка і зараз тої ж ночі втопленик знов показався мені у сні і всміхнувся до мене ще жасніше, ніж уперед, то я постановив собі зараз по похороні піти до Сучави і там ще раз висповідатися. Знов я застав старого, добродушного черця в сповідальниці. Він вислухав моє оповідання терпливо, подумав довго і промовив:

– Синочку, даю тобі розгрішення, хоч, їй-богу, й сам не знаю за що. Не завдаю тобі ніякої покути, бо ти сам наложив на себе тяжчу покуту, ніж я міг би наложити. Иди со миром!

Та ба, в тім власне була штука! Я пішов, але миру таки не міг знайти. Рідше, ніж уперед, але все-таки від часу до часу показувався мені у сні той хлопець коло Ясенова. Ніколи я не чув від нього ані слова, ніколи не бачив приязного виразу на його лиці. І се завжди наводило мене на думку, що мій гріх іще не спокутуваний, що душа втопленика ще не заспокоїлася і показується мені у сні лише тому, аби пошукувати на мні якоїсь провини.

А коли перед двома тижнями я плів дарабою до Вижниці і минав Ясенів, то побачив знак. На тім самім місці, де колись, сорок літ тому, хлопчище з моєї дараби зсунувся у воду, побачив я нараз, як із брудно жовтої повені висунулася сніжно біла дитяча рука. Морозом ударило на мене, я витріщив очі, і ади, рука знов виринає з води, мов блискавка з хмари, і ніби судорожно хапає за щось – достоту так, як той, що топиться у воді. Раз, другий, третій вихапувалася отак і знов щезала у воді. Ще раз виринула і вхопилася за кінець моєї керми. Я почув виразно, як шарпнула дуже цупко, але в найближчій хвилі сховзнулася помалу зі слизької дошки і щезла у воді. Я стояв, мов окаменілий. Шарпнення відчував я ще в самім дні моєї душі, але більше нічого, ані жаху, ані суму. Я безтямно повертав кермою і ні про що не міг думати. Аж як ми прибули на Вижницю і я зійшов з дараби на суху землю, почув я в собі ту певність, що се була моя остатня плавба на Черемоші, що хлопець кличе мене до себе.

І тепер він показується мені щоночі в сні, і все усміхається до мене жасним усміхом, і не говорить ані слова, і махає сніжно білою рукою вниз за водою. І тому не можу вмерти, бо його душа ще не заспокоїлася і тому не допускає й мою душу до спокою.

Микола замовк і важко зітхнув. І сусіди мовчали; ніхто не знав, що йому порадити. Нараз заясніло якесь світло на Юровім лиці.

– Слухай, Миколо, – сказав він, – а що, як се не був ніякий достеменний хлопець?

– А то ніби по-якому?

– Нібито, як се була лише якась мара, привид?

– Що ти кажеш? У яснісінький день? Перед лицем праведного сонця?

– Та я не кажу, що се був лихий дух, Господи заступи!

– Ні, Миколо!

– Ну, але чого ж би його згадка так довго мучила мене?

– Га, Миколо, то чоловік ніколи не може знати, що пригоже для його душі. Та й загалом, добро і зло... Не можемо знати, коли щось робимо, чи на добро то нам, чи на зло. То ми лише свою волю знаємо: хочу зробити добре або хочу зле. Се так, се нам каже сумління. Але що довкола нас, Миколо, про се ніколи не можемо бути певні. Не одно видається нам лихом, а воно може бути для нас великим добром. Або й навпаки...

– Се правда, Юро! Але все-таки я не розумію, що то за мара могла бути, коли се не був правдивий хлопчище з тіла і кости.

– Слухай, Миколо, я оповім тобі маленьку історію, що притрафилася мені самому, як я ще був зовсім малий. Може, я мав тоді вісім, може, десять літ. Одного дня – а був гарячий, парний, літній день – захотілося мені і ще кільком сусідським хлопцям, що жили отам у версі, скупатися в Черемоші. З нашого верха до Черемоша не близьенько, але нам, дітям, було се байдуже. Ноги на плечі та й гай у долину! Збігли ми з кичери, збігли з другої, ось уже й ріка недалеко. Ще лише через вориння перескочити, потім невеличкий лазок, потім ще вориння, потім рів, потім півперек дороги, ще через одно вориння, зіскочити зі стрімкого бережка на рінь, і тут тобі й чистий, шумний Черемош. Мої товариші бігли наперед, поперескакували, як кози, через одно й друге вориння і сміялися з мене, що я лишився ззаду. Знаєте, як то діти:

– Га д у, гаду! Дідько ззаду!

А я біжу та й кричу за ними:

– Веред, веред, дідько вперед!

І так мені якось гірко, завидно зробилося, що я зібрав усю свою силу, розігнався і скочив собі через ворину. Але якось попав не на добре місце, бо за вориною хтось кинув суху тернову гіллячку, і я саме на неї наскочив босю ногою, і здоровенна терняка вбилася мені в п'яту, мов кавалок гонталя⁸.

– Ой-ой-ой! – скрикнув я зненацька від болю.

– Га-га-га!.. – зареготалися мої товариші і побігли далі, кричачи-пустуючи: – А ми борше! А ми борше!

Я закусив зуби, а тут мене немов пече щось, аби зрівнятися з ними; шарпнувся бігти їм наздогін, але не міг зробити ані двох кроків, бо почув від терна такий біль у нозі, що аж мене за серце стисло, мов кліщами. Я мусив зараз присісти на стежці і оглянути скалічену ногу. Терен забився глибоко в п'яту; шпичка, відломавшись від сухої гілки, вломалася при самій шкірі, так що нігтями не було за що вхопити, щоб витягти терна. Я мусив насамперед намазати п'яту слиною, розм'ягчити її і обмити, а тоді витягнув шпильку, яку на такі пригоди носив завжди при собі застромлену в пазусі сорочки, мусив нею добре роздовбати те місце в п'яті, де всадився терен, мусив розпорпати шкіру, поки терен не почав рухатися і я, холитаючи ним, не видобув його настільки догори, що міг захопити його тупий кінець нігтями і витягти його з п'яти. Ну, для мене се не була ніяка дивниця, але все-таки се потягло кілька минут. Тим часом мої товариші добігли вже до ріки, поскидали з себе шмаття і з радісним криком та вереском поскакали в чисту, неглибоку воду. Я ще сидів на стежці і довбав свою п'яту та з завистю чув їх радісні голоси, чув, як вони у воді хлюскалися та били ногами або з вівканням оббризкували себе долонями. Та ледви я встав і пустився бігти до них, почув я нараз іздалеку якісь тривожні окрики. Хтось на дорозі, але досить далеко від купальників, кричав щосили:

– Діти, геть із води! Діти, геть із води! Повінь надходить!

Але діти в купелі так були заняті своїм плюсканням та вівканням, що й не почули того крику. Я лечу, як тільки можу пробитою ногою, запинаюся на перелазі і в поспіху беркиць догори ногами в рівчак, зриваюся увесь захляпаний і перескакую через рів, вибігаю на дорогу, і моїм очам являється страшенний вид. На півхлопа заввишки котиться буро-жовтий вал у ріці, займаючи всю рінь від берега до берега, і валить швидко, як буря, долів Черемошем з громовим гуркотом. Десь там у полонині нагло прорвалася хмара, в тіснім видолинку збовдурилася вода, несучи з собою кльоци, свіжо з корінням вирвані смереки та річне каміння, з гуркотом і клекотом гнала в долину. Вже була ось-ось близько, а мої товариші все ще не спостерегли, що надходить небезпека. Я кричу щосили, і аж тепер вони спостерегли, позривалися у воді і, мов одубілі, поставали, придивляючися страшному водяному валові. Та се тривало лише хвилину;

⁸ Кавалок гонталя – дерев'яна скалка. – 21 —

в найближчій хвилині вал наскочив на них, проглинув їх, як пару галушок, і покотився з ними далі в безвісті.

– Се правда, Юро, – промовив Микола, – і могого стрика хлопець, – знаєш, старого Геденюка одинак – також тоді пропав. Пам'ятаю се добре, але...

– А погадай про той терен, Миколо! – перервав йому Юра. – Як він мене заболів і запік у самім серці! А проте, коли я пізніше роздумував над ним, то властиво він урятував мене від смерті. Якби я був разом з моїми товаришами добіг до Черемоша, то був би, певно, й пропав разом з ними. Так само мені видається твоя історія і твій гріх. Молодим парубком ти був п'яниця, забіяка і марнотратник. Зневажити, поганьбити або й побити безневинного чоловіка, знасилувати дівчину – се для тебе було так легко, як випити чарку горівки. Най тобі Бог відпустить гріхи твоєї молодости, але не одному ти тоді допік до живих печінок... І мені... Тямиш, як то не раз бувало?... Бог мені свідок, я давно простив тобі, бо пізніше ти зробився таки добрим і порядним чоловіком. Але тоді, Миколо, хто бачив твої п'ятики та біятики, той поневолі мусив подумати собі: «Коли сей парубок так піде далі, то кепський буде його кінець; скінчить або від чийогось топірця, або на шибениці». І не було кому дати тобі стрим, Миколо, бо твій неньо вже не жив, а неня була стара та податлива, а може, й не знала, що ти виробляєш поза домом.

– Ну, не знала! – буркнув під носом Микола. – Де би не знала! Цілі ночі плакала, на коліна передо мною падала, по руках мене цілувала, щоб я отямився. Та куди мені було до розуму промовити! Ой Боженьку, Боженьку! Так-так, я був ніби глухий і сліпий, як кінь, що зірвався з припону. Ну-ну, Юро, говори далі!

– Ну, бачиш, сам тепер видиш, що не брешу, – мовив далі розважливо Юра. – А нараз ти зробився зовсім иншим чоловіком, перестав пити, перестав заходити до шинків, водитися з п'яницями та опришками, перестав навіть сміятися голосно, – тямиш, як то ти тоді любив сміятися, аж на столі чарки дзвеніли, а найсміліші ватаги блідли? А потім ти оженився і запрягся до праці... Ані пізнати було першого Миколи. А ми Богу дякували та все гадали, що то твоя жінка так напутила тебе, бо инакше й не вміли собі пояснити того. Аж тепер бачу, Миколо, що то ми всі помилялися.

Микола слухав бесіди старого Юри з напруженою увагою. Десь-колись заблискувала в його очах радісна іскорка, немов якісь давно порвані нитки в його душі розмотуються, порядкуються наново.

– Бачиш, Миколо, – говорив далі старий Юра по короткій мовчанці. – Отее, як ти оповідав нам свій гріх, раптово набігла мені на тямку отся дитяча пригода з терном у нозі. Адже й ти так само безтямно летів на свою загибель. А Бог не хотів тобі дати загинути. Знаєш, як то ще наші діди та батьки говорили: «Коли Бог хоче чоловіка поправити, то не мусить з неба злізати та прутом бити». Він має в руках тисячі способів і все цвігне чоловіка в таке місце, де в нього найбільше боляче. То він і тобі вбив такий терен у сумління, що ти мусив почувати його шпигання весь свій вік. Скоро лиш одною ногою полівиш, щоб зійти на пагубну дорогу, ого, вже тебе той терен зашпигає, і ослабить, і заглушить твою лиху силу. Розумієш тепер, що значить сей гріх, Миколо? Се не був гріх, се була ласка Бога, що являлася тобі як болюче тернове шпигання. Се не був ніякий хлопчище, що втопився там коло Ясенова і якого ніхто не бачив, ніхто не знав. Твоє власне сумління вичарувало тобі ту примару, щоб дати тобі спасенного штурканця. І добрий був штурканець, Миколо, зробив своє гаразд. Ти повинен дякувати Богу за той штурканець. Се ти не бачив, як там, на Черемоші, втопився якийсь бідний, невідомий хлопчище, – се ти бачив таку острогу для своєї душі. Дякуй Богу, Миколо, що зі своєї ласки послав тобі сей знак; що розкрив тобі очі, аби ти бачив його і прийняв у свою душу. Кождий з нас не раз у життю бачить такі знаки Божої остороги, але не кождий видить їх, не кождий відчуває в них палець Божий, і тому так багато людей залітає в пропасть. Недаром говориться

про таких у Євангелії: «мають очі і не видять, мають вуха і нечують». А ти можеш уважатися щасливим, що ти провидів і прочув у саму пору.

Смерклося. Сини занесли Миколу до хати. Він не говорив більше нічого, і здавалося, що весь потонув у глибокій задумі. Швидко заснув, а коли другого ранку сини заглянули до нього, він був уже небіжчик. Його лице роз'яснилося і виглядало, як образ спокою і задоволення. Видно, й душа його перед смертю знайшла здавна пожаданий мир.

Іван Липа

24.02.1865 р., Керч – 13.11.1923 р., Винники біля Львова.

Український громадський і політичний діяч, за фахом лікар. Співзасновник таємного товариства «Братство тарасівців». Український комісар Одеси (1917), член ЦК Української партії соціалістів-самостійників, міністр віросповідань УНР (1919).

На початку 1922 р. переїхав до Львова, оселився у Винниках. Автор віршів та збірок оповідань «Тринадцять притч», «Оповіді про смерть, війну і любов» (1935) і казок «Тихе слово» (1929).

Оповідання друкувалося в календарі-альманасі «Дніпро» на 1925 рік».

Мій ведмедик

Ви, панове, кажете, що для вас усе зрозуміле: і небо, і земля, і люде... Усе матеріяльне, усе існує по законах природи.

Можливо, що для вас і нема нічого таємного, нерозгаданого... Ну, а для мене усе загорнене в тайну. І в першу чергу сама людина. Вона єсть і довго ще буде загадкою.

Колись наука визнавала тільки п'ять органів чуття, а от я назову й шостий – інтуїція. Правда, це передчуття не всім дане, але розвинене воно в багатьох чулих осіб. Так само, мабуть, вам відомо, що індійські маги можуть по своїй волі керувати серцевою роботою, нервовим укладом, можуть, наприклад, збільшити або зменшити приплив крові до якого-будь органу або місця. От маєте вже й сьоме чуття – якусь регуляцію... Пройдуть ще тисячоліття і з сирової маси сучасної людини утвориться істота, що буде як Бог могутня й вічна.

Пророки, генії, ясновидці, навіть медіуми, усе ж це й досі тайна для нас... Признатися, я теж ношу в своїй натурі тайну, про яку досі мовчав. Вона виявилася ще в дитинстві, як мені було літ шість.

Сталося так: одного разу прокидаюся серед ночі і почуваю, що біля мене в ліжку лежить хтось... Мацаю в темноті руками – хтось волохатий... Страх опанував мене... З переляку кричу:

– Мамо! Засвітіть огонь!

Воно лежить спокійно, не ворухиться, таке тепле...

– Мамо! Світіть огонь!... За мною хтось лежить...

Ліжко матери стояло недалеко від мого. Вона прокидається, дає світло. Разом із світлом той хтось зникає, мов і не було його. Мати встає до мене, хрестить, заспокоює. Я засинаю й сплю спокійно до ранку.

Удень уже забув за біганиною, а вночі – те ж саме. Так щоночі.

Згодом я так звик до свого нічного гостя, що вже не боявся. Прокидаюся серед тьми – він уже зо мною. Мацаю – увесь в шерсті, волохатий, волос такий м'який, як шовковий. Лежить спокійно, мовчить, нічого мені не робить, а так ніби обіймає мене, неначе охоплює все мое тіло...

Гладжу його по пухкій шерсті, намацую ніби руки, ноги... Мені в пітьмі здається, що це ведмедик... Так лежимо вдвох у ліжку. Мені приємно гладити його по м'якій шерсті, а коли цікавість проходить і хочеться вже спати, тоді тихенько озиваюся до матері.

Ведмедик лежить і слухає наші розмови в пітьмі і тільки тоді зникає безслідно, коли з'явиться світло.

Так тяглося, мабуть, з пів року, а потім ведмедик одразу зник. Минуло потому більше двадцяти літ. Я зовсім забув про свого нічного гостя, а як, коли й згадував, так просто, як дитячий сон або оману. Гадав, що в дитячій уяві, можливо, своє ковдерко брав за волохатого ведмедика.

Скінчивши військову академію, поїхав я на літо відпочити на село. Якось із своїм товаришем-сусідом йшов до нього на хутір. Небо затягнуло хмарами. Збиралося на дощ. До хутора було вже недалеко. Ми поспішали. Раптом схопилася страшна буря. Курява заховала від нас цілий світ. Далі почав дути такий супротивний вітер, що відкидав нас назад і ми, зігнувшись, ледве посувалися вперед, ледве здолали розсікати повітря, напіраючи на нього грудьми, як на воду в річці.

Налетіла така громовиця, що блискавки падали раз-у-раз і то, здавалося, під самими ногами. Посипали великі рідкі краплі, важкі, як кулі. Вітер ущував. Так з гони від нас стояв вітряк. Ми побігли до нього, щоб сховатися від зливи, що вже шуміла навкруги, як ліс у бурю.

Ми бігли, а дощ лив, як з решета. Я біжу й міркую: при такій громовиці бігти небезпечно, бо коли людина біжить, то розряджає за собою повітря і тоді може вбити блискавка.

Так думаю, проте біжу за своїм товаришем... і от раптом став, як укопаний: дорогу мені перепинив волохатий ведмедик... Він почав танцювати передо мною на задніх лапах, заступаючи мені дорогу й дивлячись весь час мені в очі.

Я стояв перед ним і вже не почував зливи, а тільки дивився на ведмедика... Невеликий, такий як хлопець літ на вісім, товстенький, рудої масті... Танцює без перерви передо мною – вправо і вліво, весело дивиться мені в очі, ніби сміється... Раптом зникає.

Коли я опам'ятався і весь мокрий рушив до млина, де вже стояв мій товариш, зненацька вдарив такий страшний грім разом із блискавкою, що аж приглушило мене. І в той же момент я бачу, як вітрякові крила розсипаються на дрібні трісочки, а товариш мій падає на землю...

Коли я підійшов до нього, він був мертвий...

Мене, як бачите, спасла мара – ведмедик, що перепинив дорогу.

З того часу я бачив свого ведмедика вже кілька разів. Я помітив, що в небезпечні хвилини, коли мені загрожувала смерть – а це бувало не раз, – раптом передо мною з'являється невеличкий, рудий ведмедик, усе той самий, весело дивиться мені в очі, ніби сміється і танцює передо мною на задніх лапах, поступаючи півколом вправо й вліво...

Це стало для мене ознакою, що небезпека щасливо минеться. І я в те вірив.

Передостанній раз ведмедик з'явився мені в суді.

Ви знаєте, панове, що в році 1905, коли починалася перша революція, я вивів із касарні свій полк і пустив його походним маршем через усе місто з червоними й жовто-блакитними прапорами, маніфестуючи прихильність війська до перевороту.

Хоч новий лад нібито й настав, хоч і був скликаний в Росії парламент, проте недобитки самодержав'я розпочали цілий ряд судових процесів. Ви пам'ятаєте ті часи, коли ціла Росія була під судом, коли судили всіх учасників визвольного руху, навіть цілі установи й організації, як от земства, лікарські й учительські спілки, залізничників, поштовиків, словом, найкращий цвіт громадянства. Судили й наш полк.

На мене, як на полкового командира, упала найбільша відповідальність за виступ полку в часи революції. Факти були проти мене, й доказів шукати не доводилося.

У мене ледве-ледве жевріла надія і то тільки через те, що солдати-свідки показували на суді, що я особисто не брав участі в цій демонстрації. Вони мене любили і, як після я довідався, змовилися мене порятувати.

Такі судові розправи кінчалися розстрілами. І от, коли процес підходив до кінця, голова суду дав мені останнє слово. Я підвівся з лави підсудних, щоб говорити, й остовпів... Стояв мовчки, як статуя. В судовій салі могильна тиша. Усі ждуть мого слова, а я німий...

Що ж сталося? А от що: на столі, за яким сиділи судді, з'явився ведмедик і затанцював... Танцює на задніх лапах – вправо і вліво – весело дивиться мені в очі, ніби посміхається...

Одриваю з трудом погляд од нього, перевозжу на публику, – усі дивляться на мене, як на чудо, очевидячки ніхто ведмедика не бачить... А я за ведмедиком і суддів не бачу.

Нарешті ведмедик зник.

Я вже знав, що буду оправданий.

Весело, з усмішкою на устах, однак упевнено й коротко сказав лиш те, що змолоду готував себе до військової служби, що, як полковник, свідомо ставився й ставлюся до своїх обов'язків, що маю свої пересвідчення й ніколи їх не зраджував... Розумію, що армія опора для держави, для її ладу, що вона мусить піддержувати сучасний парламентарний устрій... Як член цієї великої армії я готовий вислухати спокійно справедливий вирок суддів.

Суд скінчив тим, що двох офіцерів із мого полку засудив до розстрілу, іншим випала менша кара. І тільки я один був зовсім оправданий.

З того часу я не бачив свого ведмедика аж дотепер. Потроху почав забувати про нього. Гадав, що ця мара не повториться вже. І от, під свіжим вражінням знову все пригадав і розповідаю вам, панове. А було це рівно тиждень тому.

Щоб вам було ясно, повернуся трохи назад. Після довгої й тяжкої боротьби українців з москвинами, коли нашу й галицьку армію перемогли не так вороги видимі, як невидимі – бактерії, почалася партизанщина. Скрізь по Україні вибухали повстання. Щоб одтягти увагу москвинів од України, я задумав похід на саму Москву. Під цим гаслом почав збирати охочих. Населення дуже спочувало цим заходам, бо кожному хотілося повернути своє добро, що його пограбували й вивезли на Московщину комуністи.

Швидко набрав я полк поверх тисячі багнетів. Гадав, що по дорозі в поході до нас прилучатимуться нові й нові сили. Поки я муштрував своє військо, поки набирал старшин, москвини наблизилися всім своїм фронтом. Треба було битися або ж непомітно обійти їх фронт, я знав, що за фронтом дорога вільна аж до самої Москви. Ми рушили в обхід. Після триденного походу, коли фронт москвинів залишився далеко позад нас, ми несподівано натрапили на невідомі нам ворожі сили.

Моя розвідка донесла, що їх небагато. Я рішив дати перший бій.

Ранком почалося. Уже в бою виявилось, що сили московські були великі. Нас оточили. Я був ранений кулею в руку, довго держався, не вважаючи на це, нарешті почув сильну втому. Далі поживкло мені в очах, закрутилася голова, земля захиталася під моїми ногами, і я нічого вже не пам'ятав. Опинився в полоні.

Спершу оглянув свою рану. Далі помітив, що я геть чисто пограбований. Тим, однак, не журився, бо ждав гіршого... Над вечір почував себе зовсім здоровим. Турбував мене мій полк. Що з ним сталося?

Я був один замкнений в селянській хаті, а за вікном стояла варта. Пізно увечері прийшов армієць, засвітив каганець і вийшов. Лежачи на ліжку, я заснув і от чую – відчиняються двері й увіходять чотири армійці. Два з рушницями й кулеметними биндами через плечі, а два з лопатами й бомбами. Вигляд мають дикунів: бородаті, кошлаті, самі вже немолоді.

Стягнули мене з ліжка і повели селом. Скрізь тихо. Ні в одній хаті не блимає світло. Ніч ясна, місячна. Маленький вітерець. Армійці оточили мене навкруги й так ми йшли, а тіні наші бігли поперед нас і хиталися наче п'яні.

Минули село й вийшли на шлях. Тут по обох боках велетні-дерева бриніли листям, то тихше, то голосніше, вигравали якусь чарівну мелодію... Я прислухався до гармонійного дзвеніння, намагався щось велике зрозуміти і, здавалося, от-от усе зрозумію...

А думки збочували, доганяли одна одну, перестрибували одна через одну: що буде за пів години? Як то станеться? Чи, може, тікати?..

Ми йшли посеред шляху і вступили вже в ліс. По обох боках було темно, шуміло листя, а над нами сіяв повний місяць і сріблив шлях.

Небо високе, білувате. Небагато блідих зірок і легенькі хмарки... В останній раз я дивлюся, як місяць божеволіє, перескакує через хмарки і з усією енергією намагається залити світлом темну землю. В останній раз мої очі бачать оце буяння розкішної природи. В останній раз мої вуха чують оцей мелодійний шелест листя.

Ще сотня ступнів – і вже нічого не буде... Ніколи, ніколи... Заплющу очі, задеревію, повернуся знову в небуття...

А світ білий? Та і він зі мною загине! Умре зі мною, бо ж він єсть тільки в моїй уяві... Усе це облуда, мана, чари... і що може знати людина про безмежний світ, живучи на нашій землі, на цьому космічному атомі? Не більше як інфузорія в краплі води знає про ріки, моря й океани...

Не смерть була мені страшна, а просто жаль розлучатися з цією оманою, що називається життям...

Так думав, так почував, однак, десь так глибоко в душі, що ледве і то на момент виринало на поверх якесь прочуття й шепотіло: «Ні! ти сьогодні не вмиреш. Сьогодні смерти бути не може»...

А що ж буде?

Із широкого шляху звертала праворуч вузька доріжка в лісову гущавину. Тут армійці стали. Перекинулися словами й повели мене праворуч у темний ліс. Доріжка крутилася між деревами. У гущавині стало відразу поночі. Такий нежданий перехід од світла до темряви вплинув на нас усіх неприємно. Армійці нервувалися, лаялися. Бокові держали мене за руки, щоб я не втік.

Тихий шелест, хрустіння гілочок під ногами і темна лісова прірва, що давила нас з усіх боків, наводили на душу якусь непевність, сполох. Мені стало чогось тяжко, навіть моторошно...

Тепер уже я почував, що скоро можу загинути і страшно було вмирати тут у цій темряві, де й місяць з високого неба не побачить моєї смерти.

Ми посувалися тісною купою. Іноді на мене насакачував задній армієць, а іноді в пільмі я й сам штовхав переднього або бокового... Армійці тислися до купи, як барани, сопіли й тяжко дихали. Зрідка перекидалися словами або лайками. Голоси їхні були приглушені, боязкі... Видно було, що лісова тьма лякала їх.

Так безладно посувалися ми в лісі кілька хвилин. Я вже надумав вирватися й тікати. Ждав тільки відповідного моменту. Та от несподівано знову засвітив ясний місяць: перед нами повстала світла прогалина...

– Тут! – почув я хрипкий голос одного з армійців.

Усі стали.

І відразу чогось заметушилися, залопотіли жажливими голосами... Усі виричалися на прогалину, а в очах їхніх стояв переляк... Я й собі глянув на прогалину й скам'янів... Так з десяток ступнів од нас серед веселої прогалини, освітленої проміннями місяця, танцював на задніх лапах мій ведмедик.

Армійці вже без тямли метушилися... І от один вистрілив на прогалину... Ведмедик собі танцював далі, весело дивився на мене, ніби посміхався...

Знову вистрілило враз двоє. Ведмедик усе танцює...

Жах напав на моїх катів. З криками: «Леший! чорт!» вони, як зачумілі, кинулися навтьоки з рушницями й бомбами. Я зостався сам, бо зараз же за втечею армійців і мій ведмедик зник.

Уже я знав, що врятований.

Пішов на ту прогалину, подивився на те місце, де танцював ведмедик. Тут тепер пишався розкішний будяк з червоними головами, а навкруги – свіжа, соковита трава. Я зірвав собі з будяка одну голівку напам'ять і пішов далі. Лісом пройшов до села, звідти до другого.

Починався літній ранок. Сховався на цвинтарі в гущавині й тут проспав до вечора.

За тиждень, мої панове, рана моя загоїлася, а я прибув до вас.

Як ви собі не міркуйте: чи мій ведмедик сидить тільки в моїй уяві, чи він у дійсності існує, як якийсь дух, чи мара, у всякому разі це для мене нерозгадана тайна.

Олена Кисілевська

24.03.1869 р., м. Монастириськ, Тернопільщина – 29.03.1956 р. м. Оттава, Канада.

Навчалася у Станиславові, жила у Львові та Коломійі. Брала участь у жіночому русі, двічі вибиралася сенатором польського сейму. Видавала журнал «Жіноча доля» (1925—1939), «Жіноча воля» (1932—1939), «Світ молоді» (1932—1939). Перші оповідання надрукувала у «Літературно-Науковому Віснику» (1903). Багато мандрувала, завдяки чому з'явилися книги «Вражіння з дороги» (1910), «Під небом півдня» (1935), «Швайцарія» (1935), «Подорож до Африки» (1937). Багато писала для дітей, збирала фольклор.

Оповідання під псевдонімом О. Галичанка було надрукуване в «ЛНВ» («Літературно-Науковому Віснику») (1911, т. 56).

3 днів розпуки

Що зі мною? Куди я лечу? В яку чорну пропасть жене мене і якась фатальна сила? Чого душа моя, змучена, наче заляканая пташина, ніде не знаходить ні відпочинку, ні виходу?..

Зболілі очі, прислонені важкими, мов олово, повіками, не бачать нічого. В голові шумить якась дика, безладна музика – чимраз дужче, чимраз дужче... Ох, мозок розлетиться від неї! Досить, досить сього!..

Що такого сталось зі мною?!.. Може, се лише сон такий страшний приснився мені, оглушив мене й забрав всю мою свідомість? Адже щось подібне я вже раз пережила, підчас страшної ночі, коли я ледве що прочувала той довгий, тернистий шлях, на який Маруся ступила... Тоді була вона вже трохи недужа і мені приснився сон.

Ми обі їхали кораблем по чудово синім морі. Блаватові хвилі колихали злегка нашим граційним кораблем. Спершу, заки ми вїхали на широкий, безмежний водний простір, плили ми заливом, повним сонця, блиску, блакиту. Береги його заросли чудовим лісом. Дерев з ніжним, наче кружево, листом, немов у низькім поклоні, хилили свої пишні віти. Низом, попід деревами – безліч цвіту, папороти й якогось прегарного зілля, яке від коріння аж до вершка розцвіло пахучим, різнобарвним, ніжною краски цвітом.

Маруся тішилась тим усім, мов дитина. З розкішшю витягала свої милі рученята, нахилилася й повними жменями зривала сі дивні райські цвіти.

Помалу ми минули сі чарівні місця і виплили на повне море. Заблестів яркий блакит морських хвиль, залопотіли білими крилами стада мев. Довкруги ясність, наче впливаємо в само царство сонця.

В німім захваті вона притулилась до мене і склонила свою головку на моє плече. Ручкою притискала болюче зі зворушення серце.

В цей мент проти нас виринає якийсь довгий коровід й лине просто по бурливих хвилях. Золотисті ризи священників, червоні хоругви міняються в променях сонця. Напереді хлопчина з хрестом в руках, ледве-ледве ступає по високих хвилях, що розсипаються під його дрібними ніжками, наче купи срібно-синього, як пух мілкового пісочку.

Коли минають нас, очі всіх звертаються на Марусю, всі клонять низько голови перед нею. Всі хрестяться побожно – потім линуть далі і зникають.

В сій хвилі, ми обі враз з нашим кораблем починаємо несподівано летіти геть в бездонну глибину. Заворот голови огортає мене, і я трачу свідомість.

Коли опісля виринаю знову з кораблем наверх – не бачу навкруги ні живого духа. Я сама!..

Мертва тишина приспала море, ніщо не ворухнеться, а я кидаюсь на всі сторони, мов божевільна, шукаю, кличу – даремно! Її нема!..

Тоді несподівана гадка, мов блискавка, прошибає мій ум: се був маєстат смерті! Я вже не побачу її – вона пропала!..

Зі стогоном розпуки збудилась я зі страшного сну, ціла облита зимним потом, із завмираючим з тривоги серцем. Я довго не могла отямитися. Аж палкі обійми Марусі, що тривожно припала до моїх грудей, вспіли розігріти майже завмираючу кров.

Чи й тепер приснився мені подібний страшний, неймовірний сон?..

Але де я була? Чи та країна, повна сонця, тепла, пересичена смерековим запахом була лише сном?! Чи отсе я лише в сні блукала по далекій чужині, – блукала, мов божевільна, по тихім кладовищу, шукаючи серед вічної зелені її свіжої могили?! Ні!.. ні!.. Се хіба сон!.. Бо инакше – як те все перенести?!

Так! се хіба снилось... Я вже небавом доїду додому, Марусенька, мабуть, спатиме спокійно в своїй кімнатці; я піду, зложу поцілунок на її погіднім чоленьку, її рученята обів'ють

мою шию – а я, може, заплачу – а зі сльозами сплине той важкий камінь, що давить мої змучені груди...

От вже і хата! Але чого тут так темно? Хіба ж ніхто не дожидає мене?

Чому мені так лячно?.. Чому я так боюся переступити поріг?.. Як ми так скоро доїхали!..

Коли б була ще хоч хвилина непевності – хоч одrobина надії...

Він так сильно стукає у те вікно!.. Тихше!.. тихше! Змилосярдися!.. Нарешті!

– Се ти, Оленко? Чому у вас так пусто, темно?

– Пан звечера вийшли, а я сама.

Кров перестає в мені кружити. Деревіючі уста ледве повторяють:

– Сама?..

– Сама!..

Усе нагло закружляло довкруги, наче в пекельнім хороводі, й усунулося в бездонну пропасть. Коли я знову отямилася – довкруги було пусто, наче все вимерло; все віддалилося, запало, а я зосталася сама! Сама!..

* * *

Її нема! Як ви розумієте се? Стільки всюди людей старих, немічних, стільки дітей блідих, нужденних, а стільки здорових, веселих! Все живе, ходить, плаче або сміється – а її нема!..

В її кімнаті ще її рукою поскладані книжечки, в шафі її суконки, в кутику під столичком черевички, он рукавички ще з відтиском її дрібної ручки, а он зачата студійка, наче всміхається своїм полудневим краєвидом – на палітрі свіжо понакладані фарби... все жде її – а її нема!..

Якась нудьга жене мене з місця на місце і не дає хвилини спочити.

Я шукаю її!..

Нема? Чи се можливе? Так недавно ще тут була: здається зараз почую її легенькі кроки й лагідні слова: «що, мамонько?»

Чи ж се був справді шелест її суконки?

Я кличу, біжу в її кімнатку, де стільки літ гомонів її голосок, стільки літ бавилася, училася й читала...

Тиша і пустка. Якийсь холодний, неперехідний мур відділив мене тут від неї! А моя душа б'ється о сю перепону вперто і безупинно, і мені здається вже, що ціла я – се лише клубок зболілих нервів, яким злостива рука кидає все в той бік, де би тяжче можна зранити його!..

* * *

Я бачила її у сні – і душа моя на хвилину оживилась новим життям. Наче навмисне, я бачила її маленькою, як колись, коли вона, повна здоров'я й життя, мов ластівочка, вилася коло мене в кожній годині життя.

Було так тепло й сонячно. Я в городі садила квітки, а вона боса в рожевій суконочці, забабравши пальчики землею, заходила, як весною не раз бувало, коло свого огороця. Часто покидала роботу і своїм звичаєм закидала свої рученьки мені на шию і тішилася, що я така маленька, як і вона, її устоньки, наче листочки ніжної рожі, дотикались легенько моєї шиї, вуха, лица. Я наче боронилася, й тоді вона з несподіваною силою, в'язила мене у своїх обіймах.

– Не пущу! Мамуся моя, більше нічия!

Я усіла серед стежки й притисла пестійку до грудей.

– А ти, Марусенько, – питаю, – скажи, чия ти?

Дитина подумала хвилинку:

– Я мамусина, мамусина, більше нічия!

Моя голубко! чом сполошена ранком ти відлетіла так нагло! Я ж твоя, більш нічия – а ти покинула мене, не заждавши навіть, щоби посліднім поглядом попрощати свою матір. Якби я була при тобі в тій страшній годині, то ми б відійшли були разом – а тепер – я не знаю, де тебе шукати, моє щастє єдине?..

* * *

Я так нетерпляче дожидаю кожної ночі. Бачу її майже все, скоро тільки заплющу очі, і сон почне огортати мене своїми крилами. Се не випадок – вона відчула хіба мою тугу, й вертає до мене, щоб своєю появою накормити мене, як мати голодну дитину.

Чи ж се можливо? Мій розум противиться сьому, а одначе?.. Може, се справді не сни, лише втілення моїх мрій і сердечних бажань?! У своїй уяві я переживаю без впину різні хвилини нашого давнього життя, – наче читаю якусь дорогу, неоціненну книжку, перелистовую її без розбору й читаю раз початок, опісля забігаю аж на сам кінець – то знов нагадавши собі щось любе, вертаю до початку. При тій праці гадки мої, душа моя живе нею – чи ж і в хвили спочинку образ її не сходив-би з моєї уяви?..

Нераз виринає вона маленька, як давно була; я вчу її ходити або граюся з нею, наче дитина, на траві в садочку.

То знов стає переді мною вже велика, вже не як дитина, а як наймиліша товаришка, як люба «сестричка»...

От і недавно, ми наче їздили по ставку. Вона спустила свою ручку поза човен, а ясність сонця і кришталевої води, здавалось, наскрізь переходили крізь її майже прозоре тіло. Ми зривали при березі пахучі ненюфари та квітчали її темні коси, накидували запашного зілля й шувару на дно лодочки й тішилися сим, наче діти.

Сонце заходило, легкий дим стелився понад воду, а сніжно-білі лебеді, минаючи повагом наш завітчаний човник, озиралися й слали привіт моїй Марусі.

Ми заспівали. Маруся почала своїм тихим, чудово мєльодійним голосочком нашу улюблену думу: «Гей, долом, долом, та й долинами, гей», а я підхопила далі: «Мандруй, мандруй, дівчинонько, з нами, гей!»

Я скоро мовкну – а її чистий кришталевий голосок, розливавсь по воді, наче живе срібло. Так якось дивно! Здається, й води переймаються тонами думи, чорні оксамитові кисті ситнику клонять в такт свої важкі головки, на березі верби тріпочуть срібними листочками, ненюфари розкривають смішні головки, а білі лебеді, мов за голосом сирени, плывуть сріблистим нашим шляхом, і нас огортає чимраз більша ясність, і я прислонюю очі. Але в тій хвилі чую душею, що вона віддаляється від мене чимраз далі і далі. Коли підводжу очі, бачу, як ледве ще видніє в блесках її струнка, біла стать, а звук мєльодії, наче тінь, уноситься ще довшу хвилину над водою.

Я остаюся знов сама, наче вигнана з раю. З почуттям безмежної туги буджуся під впливом ранніх променів сонця, що залляли мою кімнату.

Буджуся, щоб найменше яких десять годин мучитись в важкім жалю – нім діждуся слідуєчої ночі...

* * *

Як дивно! Навіть без сну прийшла вона до мене... Около четвертої години після обіду, я лежала з примкненими очима, – а сон, здавалось, уноситься надо мною, мов ясна хмарка; – тоді хтось легенько сів біля мене в ногах. Ціле єство моє затремтіло – я відчула її побік себе. Півсонна, не відчиняючи очей, я простягнула руку, і в ту мить долоні моєї ніжно, наче крильцем метелика, – діткнулись її уста!

Мов божевільна зірвалась я, але рамена мої – обняли пустку... Зникла мов сон! А одначе сей раз я знаю – все те не було сном! Здавна я знаю сей легкий дотик її уст, яким нераз будила вона мене зі сну. Я пізнала її – мого серця не обманить ніщо.

Яке дивне чуття!.. То ляк, то радість переймає мене тепер, коли сповнилося се моє вперте бажання...

Але що се було? Привид? Галюцинація? Чи, може, я божеволію? Все одно! Щоб тільки вона ще вернула! Щоб тільки я мала її все у сні чи на яві, здорова чи недужа. Я бажаю сього одного, бо без неї так далі жити несила!

Приходь, дитино! Я вітаю тебе, як моє одиноке щастя! І піду з тобою всюди – хоч би на край божевілля!..

І знову вона прийшла. Я не спала, навіть не лежала. Я перебирала в шафі її білля, перекладала по раз сотий хусточки, що ще не втратили її улюбленого запаху. Нараз почула в Марусиній кімнатці легенькі кроки. Я пізнала її хід! Вона дійшла до канапи: я чула, як зазвучали пружини під її колінами; потім почула, як відчинилось вікно.

В тій хвилі, забуваючи про страшну дійсність, в тривозі о її здоров'я, я поспішно відхилила двері й на мить побачила, як вона, клячучи на канапі, вихилилась до половини поза вікно і нахилилась над кущем своїх улюблених білих, пустих рож.

Я бачила виразно її перехилену головку і велику галузку напіврозцвілих рож...

Ледве я скрикнула й ступила крок, щоб приблизитись до вікна – в тій хвилі воно само зачинилося, – а вона зникла, розвіялася із запахом рож, що лишився потім в кімнаті.

* * *

З того часу вона часто вертає. Часом побачу на мить, як вона похилена над столиком читає книжку – часом зачую її насилу здержуваний кашель, часом побачу при фортеп'яні і навіть зачую – сама не знаю чи вухом, чи нервами, її тужні, ледве чутні, добре мені знані мелодії...

Раз прийшла чогось зворушена. Перейшлася нервово по кімнаті й стала, наче б заговорити хотіла; але в другій кімнаті почувись його кроки і вона зникла мовчки.

Що вона хотіла сказати? Що долягає моїй голубці? Чому ж не дав він їй заговорити? Чом від якогось часу, він підглядає за мною, кличе мене, тягне вічно між люди?! І то саме тепер, коли я так бажаю тиші, супокою, аж дрожу, щоб не сполошив хто мою солодку пташину. Вона так скоро тоді зникає! – Куди? я й досі не додивилась.

Лише її прихід я нераз бачу. Часом тихонько відчинить двері, так, як колись, коли хотіла мене ненадійно зайти⁹; то знов, як ось сеї ночі, ввійде до хати з промінням місяця. Було так ясно. Місяць стояв на небі високо, світло його, наче біла, ясна дорога, входило тихо крізь вікно. Помаленьку посувалось воно чимраз далі – аж з білих променів, наче з білої заслони, розвинулася постать Марусі. Припала до моїх колін, потім піднеслася й огорнула мене цілу своїми світляними обіймами. Згодом, вже на зорях – розвіялася наді мною, наче легка хмарочка...

Як добре після такої ночі! Якесь солодка безвладність приковує мене до постелі – я лежу і мрію про неї. Я не лякаюсь тепер нічого, тільки, щоб хто не сполошив сих наших тихих хвилин. Дарма – вони якраз тепер завзялись вдиратися брутально в мій тихий рай і безнастанно мучити мене. Та я вже не позволю нікому володіти собою – досить! Пріч! Не підходіть так близько! От і розбіглись, як череда!.. Так, тільки не дозволити володіти собою!..

Коли б то було давно се знати! Давно!.. давно!.. се щось таке далеке, що ледве мріє в моїй пам'яті. Жаль про се й думати, бо враз голову стискають якісь залізні обручі, що в'їдаються в чоло так болюче...

⁹ *Зайти* – несподівано застати. – 39 —

А голова, наче велика, темна, пуста стодола – тихо в ній і пусто. Нараз шум, гуркіт – хтось з'явиться, наче вихор – перелетить – і не здержати! – пропало!

Часами наповниться вона тихим, лагідним світлом, що роз'яснить найменшу закутину, і я ціла, перейнята образом Марусі, на хвилину забуваю все на світі.

На хвилину!..

Потім знов гамір, крик, а чим голосніше хто заговорить, тим менше я розумію, що йому від мене треба...

Тільки в голові після сього так болюче шумить, клубиться...

* * *

Я недужа?! Навіть мій старий приятель, лікар, станув враз з ними проти мене і повторяє одно:

«Ви недужі, не піддавайтесь, лічіться».

А хоч-би й так. Хто ж присилує мене брати із ваших рук здоров'я, якого я не бажаю? Здоров'я! Ох, ви славнії лікарі, де ж ви його тоді держали, коли я кривавими сльозами благала, молила його для неї.

Ха, ха, ха! Які вони всі смішні! Обсіли ви мене, мов гай-ворони, і думаєте відігнати її від мене!.. А вона там за вікном щохвилини посилає мені привіт цвітучою вишневою галузкою... Косоньки її обсіпані сніжно-білим цвітом... ніхто її не примічає. Ах псотниця! потрясає ручкою галузку і розсипає білі цвіти аж на мою постіль...

Кличеш мене до себе! Добре, я вийду, тільки треба пождати... Минули часи свободи – «вони» ще раз пробують своїєї власті й сили наді мною.

Ха, ха, ха! Як се смішно!.. Але тихо, бо все пропаде. Бачиш, яка хитра стала твоя мамочка!.. Але годі, треба покрити холодом сю горячку неспокою, що палить мою душу... Дрожачі руки, що хотіли б усе дерти, ламати – я силою держатиму їх при собі й важкими, наче залізо, повіками прислоню очі, бо й вони так горять, що, здається, запалили б усе, чого мій погляд діткнеться...

Однаке – як помалу устоюються хвилі... Душа виривається в простори... розпустила ясні крила... Ох, як високо, яке все дрібне там на долині! Коли б вище, вище!.. як серце б'ється... як страшно!..

Підношу повіки. Сестра милосердя, ціла в білому, похилилася наді мною й несупокійно слідить чорними очима кожний мій рух... Дивися, диви! не побачиш нічого! Наді мною тріпочуть ясні крильця – але я сама ще держу їх – не пускаю... Я знаю – самі вони не унесуть мене далеко, – треба весь той важкий тягар, що ним приковано мене до землі, лишити за собою...

Коли б тільки звідсіля викрастися!..

Але поки що тихо, спокійно!.. От так, примкнути очі, бо готові зрадити... «Ой зрада, зрада, чорні очі – зрада»... Але тихо, тихо, не брени, пісне, наді мною, мов уперта мука... не тріпочися серце, не колоти спокою, здобутого таким трудом!..

Ох, як заносить запахом водних лілій... як хочеться летіти... але ще не час, ще не прийшла догідна хвилина.

Вона прийде!.. Лише вічно хтось слідить мене тепер, чигає на кожне моє слівце, а з кута виплось в мене чиєсь вперте око, глядить на мене своїм кривавим поглядом і палить, палить, наче вогнем...

Лише терпеливості, щоб перед часом не зірватися до лету!..

Нарешті!.. я вирвалася з того гробу, в яким мене душили так довго... і те палюче око перестало вже раз мучити мене!.. Тепер тікати від нього якнайдалі! Тікати хоч сил не стає, хоч ноги угинаються піді мною...

Марусенько, де ти? Озвись! Я впаду – а вони вже женуть за мною і хмара їх налетить на мене, наче туча! Рятуй мене, дитино!

Де я? Що се за країна? Як тут тихо, гарно... Вітрець дише так лагідно, гасить огонь, що горить в моїй голові; зірки усміхаються так весело, а роса цілує мої гарячі ноги, що в'януть, вигинаються піді мною...

Хто ж се в білій одежі уноситься в мраці над водою? Що так таємно шепчуть верби між собою?.. Що розказують своїми запахами квіти на мочарах? Яку чарівну мелодію виграє хтось на листочках осоки!.. Наче відгомони тої пісні, яку співають у кришталевих палатах, що міняються у ясних просторах вод...

Ох, які довгі, ясні дороги до кожної кімнати, як чудово ламається світло у брилянтових вікнах, – як ясніють на вежах білі, холодні огні...

А там... у лісі ненюфарів, на килимі із незабудок, у тіні гордих лілій – вона, моя Марусенька!.. Усміхається!.. Кличе д'собі!

Вкінці я знайшла тебе, моє щастя єдине! Під сею тихою заслоною вод ніхто й не здогадувався скарбів чудових.

Як тут безпечно!

Тільки перейти треба було те зимне, грузьке багно й оставити за собою ту важку колоду, що в'язнила мою душу! – І тепер пригорнеш ти мене тут у своїм царстві. Бач – я вже переступила його останній поріг й прийшла до тебе!..

Богдан Лепкий

9.11.1872 р., с. Кругулець, Тернопільщина – 21.06.1941 р., м. Краків.

Визначний поет, прозаїк, літературознавець. Працював спочатку гімназіяльним учителем, а згодом професором Ягйлонського університету в Кракові. Автор численних оповідань, повістей, історичних романів, зокрема трилогії «Мазепа». Належав до модерністського об'єднання «Молода муза». Літературну творчість розпочав у середині 1890-х рр.

Старий двір

По легкім туркоті повозу пізнав, що з мурованої дороги звернули на польову.

По обох боках хвилювало дозріваюче збіжжя.

Останні відблиски погасаючого сонця ковзалися по легких хвилях житнього й пшеничного колосся. Хвилину можна було пізнати жито по срібlistім, а пшеницю по золотавім відблиску, але незабаром і тая різниця розплилась в зелено-фіолетнім тоні, як краска на малярській палеті.

Починалася ніч. Спокійна, підгірська, літня ніч, вдумчива й поетична, повна своєрідного настрою, якого годі шукати в інших, чужих краях.

Стрикали пільні коники, і в ровах покумкували жаби. – А ось і двір! – сказав візник, показуючи батоном, і перервав задуму подорожнього.

Цей глянув в напрямі батога. Направо, яких кількасот метрів перед ним, стелився синявий туман, а з того туману знімався білий будинок, якого контури злегка зарисовувалися на тлі м'яко-темного лісу. З-за лісу виринав місяць уповні. У дворі лиш у кількох вікнах світилося і тільки з одного комина снувався дим місяцеві просто під ніс.

– Буде погода, – сказав візник і скрутив в липову алею, довгу, але щербату, бо деяких лип бракувало.

Брама до двора була відчинена. Об'їхали великий муравник і спинилися перед ганком. Чотири високі й доволі грубі стовпи виростали з кам'яних сходів. За стовпами, досить глибоко, були скляні двері. Зігнутий в чотири погибелі чоловічок підбіг до повозу і глянув гостеві в очі.

Цей спитав:

– Пан управитель дома?

– Ще нема. Прийшла депеша, щоб завтра з полудня вислати на залізницю коні. Пан управитель просять, щоби на них підіждали.

– А переночуєте мене?

– Розуміється. Покоїв маємо багато. Двір майже пустий.

– Ну, то й гаразд.

Старий, досвідний лакей легко взяв гостя попід рам'я і поміг йому вилізти з високого ф'якерського повозу.

– Прошу вважати, бо тут шість сходів. Так, ми вже на ганку, а тепер я піду по ліхтарку.

– Не треба, зайдемо і без свічки, маю добрі очі.

Перейшли кілька кімнат, освічених зеленою місячною позолотою, аж служачий спинився і сказав:

– Тут, може, ласкавий пан дозволять розгоститися.

Засвітив лампу на високій бронзовій підставі, мабуть, одно з перших того роду світил, привезене зі світової вистави у Відні, і вийшов.

За хвилину вернув з валізою.

– Спасибі вам, – не знаю, як на ім'я...

– Ксаверій.

– Спасибі вам, Ксаверій, – сказав гість, розглядаючися по кімнаті, в котрій мав провести нинішню ніч.

– Що пан дозволять на вечерю? З дробу¹⁰ може бути що завгодно.

– Що кухар подасть, те й буде, але склянку гарячого чаю вип'ю радо.

¹⁰ Дріб – пташине м'ясо. – 44 —

– Слухаю пана... – і як тінь висунувся з кімнати. Був малий, мав великі сиві бокобороди, ходив, як на пружинах. З хребта звисав йому фрак невловимої краски і теліпалися блискучі гудзики з п'ятипалковими коронами.

В кімнаті було сиро. Як звичайно там, де довгий час ніхто не мешкав.

Гість повів пальцями по столі і дивувався, звідки й тут береться порох.

Потім оглянув образи і підійшов до дверей.

Вели до малої ошкленої веранди з пов'ялими квітками. Видко, не було їх кому пильнувати. Взагалі будинок подобав на зачарований двір. Паркети скрипіли, двері співали, годинники розказували якісь незрозумілі казки. Крізь відчинені двері до сусіднього покою видно було, як портрети моргали до себе. На одному якийсь здоровенний добродій, з підголеним чубом, здвигав раменами і ніби питався: «А він тут чого?»

Чого?.. Цей маєток мають парцелювати. Хочє купити собі декілька моргів і двір, щоб мав де з родиною провести час літнього відпочинку.

Була це здавна його улюблена мрія. Місто виснажує чоловіка, робить його подібним до паперового цвіту, без ароми і без привабу життя. Дійсно, мешканці міст, особливо великих, шукають радості не там, де треба, а куди їх тягне уява, їдять хліб, але не знають, звідки він береться, діти часто не бачили збіжжя на очі і не знають що жито, що пшениця. Невже ж воно добре і здорово? Ніяк ні! Мрії Рескіна й Куліша про хуторний устрій мають багато дечого доброго за собою. Поки був молодий, не думав про те, але тепер, як п'ятдесятка за плечима, чує, що мати-природа гнівається на свого марнотратного сина. Треба вертати до неї, як не на все, то хоч на два-три місяці щороку, тоді, як вона в повному розквіті своїх невмирущих сил.

– Вечеря на столі! – почувся голос Ксаверія, що стояв у широко відчинених дверях до їдальні, випрямлений як свічка, в чорному фракі і в білій краватці. Бокобороди ніби нарочно розгорнув, щоб видно було білу краватку і чистий перед сорочки.

Хрустальний павук освічував круглий стіл, на котрім стояло одно накриття. Гість сів, білу скатерку положив на коліна і, набираючи страву з півмиска, котрий йому подавав Ксаверій, спитав:

– Пан і пані давно виїхали за границю?

– Ще весною.

– А коли вернуть?

– Невідомо. Тут тепер управитель господарює, а власти-во – ліквідує.

Останнє слово вимовив з жалем.

Про ту ліквідацію говорили недогарки свічок у павуці і порохи на меблях і тюлеві занавіски при вікнах, на котрих навіть не дуже-то вправне око могло пізнати сліди тютюнового диму. Тільки квіти в японській вазі серед стола були свіжі й розкішні, якби їх ця ліквідація не торкалася. Були вони тут самотнім живим і привабливим явищем, бо від усього иньшого дихав смуток минулого й пережитого, – не виключаючи і Ксаверія, хоч мав фрак і білу краватку.

– Ксаверій довго служить?

– З діда-прадіда. Тут я зріс, тут гадав і вмирати. А тепер... Не докінчивши речення, змінив таріль і подав солодке.

– Ви непотрібно зготували таку вечерю. Маєте знаменитого кухаря!

– Колись тут усе, можна сказати, було знамените.

– Колись!

– Так, бо тепер багато змінилося. Тепер головна річ – столиця і заграниця, а про рідне гніздо ніхто не дбає, тому до нього летять чужі птиці... Може, я собі забагато позволив сказати, вибачення прошу.

– Нічого. Я ж вас питав, бо не привик мовчки їсти... Вина не наливайте. Не хочу. Вип'ю гарячого чаю. Другі по чаю заснути не можуть, а я не сплю, як його не вип'ю.

– Я знов, як дозволять пан сказати, люблю до подушки чарку полинівки. Без того погані сни маю, як ось ніби мене покійний пан за вухо тягне або дід нинішнього діди́ча каже замкнути в ледівні, бо й таке колись бувало... Кожний чоловік, як лікарі говорять, має свою «конституцію».

Присунув гостеві під руку столик з шипучим самоваром і з великого, старосвітського чайника налив свіжозапареного чаю. Сам, як тінь, висунувся до другого покою, де дівчина стелила гостеві ліжко.

– Ти навіть ліжка постелити не вмієш.

– Та чому?

– Або я знаю чому, – досить, що не вмієш. Перину треба добре зрухати, подушки мають стояти отак, о... Ви, баби, нарі́д ні до чого. Шиєте тисячі літ, а таки так, як кравець ви́ше, жодна з вас не потрафить. Так само з варенням. Що кухар, то кухар. Ви тільки до одного здатні, хлопцям голови завертати. О, це ви вмієте раз добре.

Говорив шепотом, але гість чув тую розмову. Добра вечеря, гарний чай і полеміка старого Ксаверія на тему жіночих здібностей розвіяли його надто ліричний настрій. Запалив «трабуку» і вийшов на веранду. Обвіяв його холод літньої, гарної ночі, по якій сподівався погідної, теплої днини.

Запущений парк, широкі алеї, над верхів'ям дерев зорі, а на стежках меріжки місячного саява, – все воно було неказане звичайне, а разом із тим якесь таке поетичне, що наш гість, не дивлячись на свою п'ятдесятку, став піддаватися чарам тієї ночі.

Посеред парку був невеликий став. Верхів'я дерев сипали на воду місячну позолоту, а вона поси́лала їм свою легку мрак. Було тихо, ні листок не ворохнувся, ні квітка не задрижала, і парк нагадував заворожений город у казці про сплячу королівну.

– Цей парк міг би теж дещо розказати... Скільки тут грудей зітхало до місяця в таку ніч, як отся, скільки притишених розмов мішалось з шелестом перших пожовклих листків. Де вони нині, ті уста, що такі солодкі слова шепотали, ці ніжки, що ледве доторкалися піском висипаних стежок?.. Суєта суєти! Треба йти спати. Усьому прийде свій час на сон... Добраніч.

І вернув у їдальню. Ксаверій чекав тут на нього.

На нічний шафці горіла нова свічка, стояла склянка з водою і пишався незвичайної форми дзвінок. Ксаверій хотів позачинювати двері від сусідніх покоїв.

– Лишіть. Люблю багато воздуха.

– Я тому, що двір пустий, шиборне миш, і здається, не знати що. Часом десь з вечера залетить лилик, притулиться до якої шафи, а вночі зачне літати. Ще збудить пана.

– Нічо страшного. Чи раз мене будили. Добраніч вам.

– Доброї ночі бажаю покірно... А якби чого панові треба було, то прошу тим дзвінком задзвонити. Встану.

І вийшов.

Гість підійшов до ліжка. Було велике, вигідне, м'яке, тільки постіль чути було не фіалками, ні резедою, а пранням. Глянув на дзвінок. Такий самий показували йому колись в однім заграничнім музею як велику рідкість. Дзвонар, видко, гарячий католик, на його крисах вирізьбив цілу сатиру на дисидентів, навіть не дуже-то приличну.

«Цим дзвінком можна би й голову розбити», – подумав собі, сідаючи на канапу.

«Вигідна. Не ти до неї, а вона до тебе притулюється, хоче тебе взяти в свої обійми. А робить це не так нахально, як теперешні «клубзеслі», знає міру, і не така безугарна, як вони... Люблю старі меблі, особливо бідермаєр, та ще віденський.

І одяги тоді були куди гарніші від нинішніх, особливо мужеські. Наші нинішні одяги, ні то вигідні, ні гарні. От мішки. З того боку жінки мають над нами перевагу, вони вдягаються гарніше, це і Ксаверій мусів би їм признати...»

Повіки насувалися на очі, а думки не хотіли йти спати. «Як дивно! Цей двір тягне мене до себе, ніби старий знайомий. Невже ж би?»

І пригадав собі, що його предки по батькові й по мамі були теж колись великими панами. Збідніли в наполеонських часах. Батько позбувся останніх шляхетських традицій, був демократом, а він пішов слідами батька. Важкою працею добився імені і придбав дещо гроша. А тепер захотілося йому хоч літом мешкати в дворі. Чому? Невже ж відзивається в ньому аграрій?.. Можливо. Пригадує собі шкільні часи. Як, бувало, прийде весна і побіжать з горбів перші потічки зі стопленого снігу, то щось його від тої книжки ніби кліщами тягнуло в поле й казало: «Ходи! Будемо орати, сіяти і слухати, як жайворон співає». Щось подібного говорили до нього нині ці стіни. «Вертай до нас, приведи тут своїх дітей, верни нам життя, як колись було». Але ж це смішно! Він якраз порвав з тим давнім життям-світом, хоче нового, буйнішого і куди кращого... Сентименти! Смішні сентименти. Загалом тут багато смішного. Перший Ксаверій. Як він вдягнений. Невже ж тут треба фрака? Як ходить, як говорить, як бородою трясє, – ніби вертепна кукла. Куклу зробили з живого чоловіка, і тая кукла плаче, що їй назад хочуть повернути людську подобу. З яким жалем вимовив він слово «ліквідують». А все ж таки тут гарно. Щоб тільки добити торгу з управителем. Такий великий парк. Може, діждеться хвилини, коли по цих тінистих алеях бігатимуть його рум'яні внуки. Веселим щебетом виполошать останні тіні минулого, і буде тут соняшно, весело, ясно...

Вдивився в полумінь свічки, в очах затанцювали семибарвні круги, які ширшали, ширшали й незаметно переносили його в зачаровану країну сну. Канапа притулилася до нього ще ближче, сердитий пан на портреті підніс палець до надутих губ і, звертаючись до свого мальованого товариства, шепнув: «тс!»; місяць сховався за хмару... заснув. Тільки з вази на столі в ідальні пахощі свіжо-зірваних квіток мандрували по тихих покоях.

* * *

– Цей дзвінок, то не є така невинна штука, як кому здається. Го-го!.. Було воно так. Старий пан, дідो нинішнього діди́ча, лежав хворий на подагру. Я її не мав, не знаю, що воно за хвороба, але говорять, що дуже болять. Пан не привик був терпіти, – кричав, сердився, навіть лікаря хотів бити. А обслуговував його козачок Петрусь. (Це ще за панщини було, бодай не вертала!) Мале, синьооке з жовтими кучерами, як тії волокна, що їх кукурудза пряде. Видали?! Все він був перестрашений, все йому чогось руки тряслися. Раз, серед ночі, пірвали пана болі. І теплі подушки давай, і банки клади, і гірчицю грій. Петрусь з ніг валиться. «Капель мені, капель хутчіш, чуєш! ти!» – Петрусь відчинив аптечку (так отсю шафку звали), вишукав пляшечку, взяв ложку, числить: «Один, два, три, три...» «Дияволе, як ти рахуєш? Ти мене отруїти хочеш, – стій!» Петрусь хотів пляшечку від ложки відняти, рука задрижала – тарах! Каплі розлились по паркеті. Пан зірвався, вхопив дзвінок і пустив його просто між двоє отсих перестрашених очей. Дзвінок був сильніший від хлопського черепа. Розбився не дзвінок, а череп. І перестав Петрусь боятися пана, перестали йому руки трястися, вже його тепер ніхто по десять разів одної ночі не будить, вже він вольний... Отут-о, коли пан дозволять побачити, видно, як відлупився мур... (старий відсунув канапу і показав відколупану стіну)... Що заклеять новою тапетою, то вона, гляди, й віддується, як на руці міхур... Такий цей дзвінок, а дивитися на нього, так нічого, ніби гарна штука, навіть сміховита... Але перейдім до великої салі.

Увійшли. Саля довга, лискучий паркет, біла стеля, стіни червоним шовком оббиті. Вдзовж одної стіни шість вікон, усі до городу, під другою канапки і фотелі, а над ними портрети. Видно, не один маляр малював і не рівночасно, але всі покриті покостом з фабрики часу, з тої самої, що робить патину на мідяні криші церков, на бронзові статуї полководців і на прикраси ампіру.

– Отсей пан посередині – це воєвода, гордощі наших панів. Життя і смерть багато тисячів народу тримав у своїх сильних руках. Жорстокий був. Не одного на другий світ вислав, на те й воєвода. А дивак, що й розказати важко. Бувало, спросить гостей на пир. Приїдуть, зберуться у їдальні, маршалок кожному його місце покаже. Чекають. Аж і воєвода входить. Стане при столі, коло свого фотеля, поведе оком направо й наліво, а тоді з пістолета у венецьке зеркало – грим. Посиплеться скло, кому й на голову впаде, пані йойкнуть, а він: «Вітайте, дорогі гості. Це вам на віват. Простіть, коли кого стривожив...» Такий був.

Дама в гермелінах коло нього – це жінка воєводи. Направо й наліво від них їх сини й доньки. А отсі коло дверей в кутку – (тут слуга нахилився до гостя, одно око прижмутив, як до стрільби, і не без деякої іронії у голосі казав): – ці до фамілії не належать. Покійний дідич привіз їх із заграниці. Купив у якого торговця стариною, чим більше предків, тим краще, правда? Недаром же й Вергілій цілу поему написав, щоб римлян вивести від троянців. Мій рід теж небуденний, – сказав нараз слуга і випрямився, як струна... – Ми з діда-прадіда лакеями були. Прадід маршалком в отьому самому дворі служив. Маршалок. Хе, хе, хе! Над службою і псами полководив. Хе, хе, хе! З ним теж раз пригода була. Щось раз панові стрілило в голову і питає: «Маршалку! А кілька в нас служби в дворі?» – «Сорок сім люда, прошу ласки вельможного пана». – «Сорок сім?.. Почислимо».

Задзвонили, і кругом газону уставилася ціла двірська прислуга, хлопці й жіноцтво. Рахують, – сорок шість, рахують ще раз і таки нема сорок сім. Пополотнів мій прадід, не знав, бідака, що тая баба, що в комірці цілий день цукор рубала, якраз на кольки померла.

«То ти такий маршалок! – гукнув пан, – то ти так свою службу робиш!» – і кивнув на гайдуків: «Випороти його!» І випороти маршалка... Маршалок!

Але поза тим нарікати на свого предка не можу. Була це «персона», – його хоч би й на королівський двір посилає, сорому не зробив би. Розумів своє діло, а діло наше нелегке, ой нелегке, прошу пана!

– А чий це портрет? – спитав гість, показуючи на гарну паню, кокетливо всміхнену, зі шнурком перед на рожевій, лебединій шиї.

– Це наймолодша донька воєводи.

– Гарний малюнок. Хто його робив?

– Кажуть – Бакчіареллі, але я при тім не був, ручатися не можу, може, це твір котрого з його учнів, бо сам він лиш короля та королівських дам портретував. Кажуть, що модель був кращий від портрету. Я тої самої гадки. Може, пан порівнюють?

– Що ви це? Вона ж померла, заки я на світ прийшов.

– Та воно так, а все ж таки, коли пан цікаві, то можуть побачити її. Треба лиш пожитися спати в сусідній кімнаті на отомані. О дванадцятій годині вона злазить зі стіни і чистить паркет.

– Жартуєте!

– Де ж би я смів. Говорю сушу правду. Підіпне шовкову сукню, на білі сап'янці надіне щітки і чистить, чистить, поки не запіють кури. І не всміхається тоді, так як на портреті. Прижмуриє очі, закусить губи і чистить. Соромиться, бо на неї ціле товариство зі стін глядить.

– Що за диво!

– Не диво, а кара, прошу ласки пана, а за що така кара, я можу розказати. Ото ж служила раз у дворі дівчина чудової вроди, ще краща від самої ясної панянки. А до панянки приїздив стольникович, женитися хотів, тільки воєводи боявся. Панянці подобався панич, а паничеві покоєва в око впала. Запримітила це панянка і стала знущатися над безталанною дівчиною. Казала себе чесати і драпала її, як кітка, казала шити й голкою в груди колола, казала чистити паркет і щіткою по голові біла. «Щоб мені цей паркет був як зеркало, щоб я в ньому могла побачити себе».

Дівчина чистила й чистила, а все ж таки, що зеркало, то не паркет. На тім паркеті вона собі ножом отак-о (тут зробив рух, що нагадував характері) і – кінець. А панночка мусить по

ночах паркет за неї чистити, бо кара, прошу ласкавого пана, все-таки мусить бути, як не за життя, то колись... Може, пан скажуть на другу ніч на отомані собі постелити?

– Ні, дякую вам.

– Чи маю й про других говорити?

– Ні!

– Так, може, підемо даліше?

– Ходім.

І переступили поріг.

– Це гостинна, – почав наново служачий. – Меблі змінюлися разом із модою. Отсі, що тепер, куплені за гроші, які пан одної ночі виграв у карти від свого сусіда. Сусід зарізався бритвою. Властиво, голився, рука задрижала, і бритва перетяла головну жилу. Нещасливий припадок. «Я ніколи не сподівався, – казав тоді наш пан до пані, – що Томаш такий неухажливий. Здавалося, чоловік зрівноважений, спокійний, аж нараз такий припадок». А паня: «Дівчата, коні й карта – чорта варта».

Пан засміявся на ціле горло, а пані пішла до своїх покоїв. Вона тих меблів не любила. Бувало, як мусить вийти до гостей, то сяде на крайчику фотелю і тільки жде, щоб піти собі геть. Зате пановий здоровий регіт лунав не раз по отсім покою. Він любив сидіти в тім, о, фотелю і курити люльку, як баша. Тут і з ним стався припадок, але це вже пізніша історія. Я про неї розкажу панові, як обійдемо другі покої. А тепер побачимо щось секретного, про що лиш домашні знали.

Тільки прошу вважати, бо тут три сходки в долину.

Зійшли, відчинили ще одні двері, і служачий засвітив свічку. Темничка без вікна, лиш тапчан, клячник¹¹, а над ним образ Матері Божої. Старий слуга добув хустину, обтер нею чоло й очі і говорив дрижачим голосом:

– Туди увійшла панна Гертруда, як рожа, а вийшла сива, як голуб. Три роки пересиділа нещасна. За що? – питаються пан. Звичайна історія. З лісничим утікала.

Той лісничий – то був волинський дідич, що в повстанні маєток стратив, мусив утікати і дістав лісничівку в нашого пана. Кращого мужчини я не бачив ніколи. Панна Гертруда любила ходити по лісі з книжкою у руках, з Вальтер Скоттом. Так вони й пізналися, полюбилися, а що любов була безнадійна, змовилися втікати. Хтось доніс до двора, вислали погоню, зчинилася стрілянина, він згинув від кулі (теж – нещасливий припадок), а її привезли й засадили отут. Вийшла щойно тоді, як з нашим паном стався нещасливий припадок. Та об тім я обіцяв розповісти пізніше. А тепер перейдемо до канцелярії.

Ця канцелярія – то була спора кімната, обставлена шафами й обвішана сідлами, вуздечками і всіляким ремінням. В куті стояли міхи з зерном, а на них клітки й ліхтарні всілякого фасону. Коло величезної шкіряної канапи стояла колекція цибухів і палиць, а над канапою пишалися стрільби і нагайки. Ці останні могли б бути стати прикрасою навіть славного судового музею в Нюрнберзі. Шкіряні й дротяні, з цвяшками і з кульками, великі й малі. Показуючи на одну, казав старий слуга:

– Такою як по спині лизнути, то пам'ятав до самої смерті. «Пусти хлопа під стіл, то він лізе на стіл, – говорив, бувало, пан, – не тримай його добре в руках, то він тобі до горла добереться». І тримав, – добре вмів тримати. Отими залізами прикручували руки, а тими...

– Дякую, Ксаверію, – перервав йому гість і підійшов до вікна. Вікно було мале і високо від землі, щоби хто не закрався, бо в канцелярії стояла також каса.

Перед вікном стелився зелений муравник, шуміли корчі, а в корчах стояла ледівня. Перед ледівнею груба, дубова, стара, аж чорна, лава.

¹¹ Клячник – спеціальна підпірка для колін при молінні (від «клячати», ставати на коліна). – 53 —

– Тая лава, прошу пана, називалася «кобила». Там, де ледівня, стояла колись мандаторія. Мандатор¹² судив людей. Час був дорогий, суд відбувався скоро. Вивели, поклали на кобилу і били. Двоє гайдуків тримало винуватця за голову і за руки, а третій валив. Били, аж гомін від двора відбивався. Пані втікала до свого покою і голову під подушку ховала. Мігірина, спазми, не виходила до обіду, а назавтра знов усе йшло своїм порядком. Пані добра була, милосердна, але що ж вона могла порадити: «Я тобі до твого діла не мішаюся, а ти мені до мого не втручайся», – говорив пан, а як він сказав, так і було. Цікава річ, що як колись перед кобилою люди ногами землю збили, так вона й донині не заросла травою, ніби навіть трава на тім місці рости не хоче.

Гість відвернувся від вікна і перейшов до другого покою. – Тут звичайно мешкав учитель або учителька, вчили дітей. Остатню спровадили з Німеччини. Висока, білява, горда. Діти слухали її і добре вчилися. Аж приїхав з-за границі панич. Не знаю, чи так вона йому подобалася, чи тому, що на селі не мав що робити, досить того, що почав з нею романс. Але не на свою трафив. Не дала собі голови закрутити, зробила скандал. Не знаю, чим той скандал був би скінчився, коли б одного ранку не витягнули були нашої учительки зі ставу неживою.

Відчинив вікно і показав на плесо.

– Іду я до офіцини, дивлюся, а на ставі щось ніби коса. От, гадаю собі, щось мені привиділося, бо звідки би там взялася коса? Але ні, бачу, коса, то впливе, то потопає, підходжу ближче, а на воді ніби рука водні лілеї ловить... Потопельниця... Побіг я до двора, наробив крику, і витягнули. О, бачать пан, о, підпливає рукав, видно пальці, о, о, волосся колишеться на хвилях... І так все, коли місяць уповні...

А тепер вертаємо до гостинної, тут, де стався випадок з моїм покійним паном. Було це зимою 1846 року. Певно, пан знають, яка це зима була? Ну, отже. Аж до нас доходили глухі вісті про те, що діялося на Мазурах. Народ став з-під лоба дивитися на двір. Чекали якогось цісарського письма, дурніші виговорилися, що зроблять те, що сталося у Горожані.

Донесли до пана і – почалося. «Я з вас, гайдамаки, дев'яту шкуру зідру!» – відгороджувався пан. Аж одної ночі чуємо: в парку якісь голоси – бренькіт кіс, вогні... Що такого? Післали маршалка. Вернув ледве живий. «Бунт, прошу ясновельможного пана. Хлопи обложили парк, поставили варту на всіх дорогах і кажуть, що живої душі з двора не пустять».

«До стрільб! Ми їх кулями розженемо, як встеклих псів!» Почула пані і вхопила пана за руку:

«Поки я жива, ти того не зробиш. Не хочу, не допущу». «Так що? Чекати, аж впадуть до двора і переріжуть нас?» «Божа воля, їх і так більше. Треба по-доброму пробувати.

Пішлемо за парохом».

Якось вдалося козачкові пересунутися через варти в село. Прибіг парох і почав переговорювати з бунтарями. Переговори тяглися по північ. А тим часом пан, пані і ціла родина сиділи в гостинній, на тих меблях, що їх пан колись у карти був виграв. Пан то сідав, то вставав, ходив, як тигр по клітці, і сопів.

Пані молилася перед родинним хрестом: «Прости нам, Господи, гріхи наші і помилуй нас!» (Вона нашої віри була, зі старого українського роду походила, і народ любив її.) Аж відчинилися двері і увійшов парох. Ніколи не забуду його. Високий, з великим чолом, синьоокий. Такий сильний був, що як ухопив рукою за колесо, то щоб найсильніші коні, а стануть. Співав як соловей, а проповіді такі балакав, що народ з далеких сіл до нашої церкви прибігав. Не було такого, щоб не послухав його. Увійшов обсніжений і каже: «Слава Ісусу Христу!»

Всі кинулися до нього:

«Спасителю наш!»

А він:

¹² Мандатор – урядовець маєтку. – 54 —

«Ласкаві панство. Послухайте, що скажу, і рішайтесь скоро. Знаєте мою прихильність до вас (пані Зофія приходилася йому своячкою), але знаєте, що і народ мені не чужий, я його пастир. Я обіцяв людям, що відберу від вас присягу, що виїдете з села і, поки дідич живий, не вернете туди. Маєтком буде управляти настановлений вами управитель. За те, що сталося нині, нікому волос з голови не спаде. Якщо ви годитеся на те, так присягайте».

«Годимося!» – відповіли всі, крім дідича.

«А ви?» – звернувся парох до нього.

«З огляду на родину мушу згодитися, але коли б не жінка і не діти, я б з ними короткий процес зробив».

«Отже, прошу», – сказав різко парох і відібрав присягу. А тоді вийшов на ганок і промовив до народу. Його голос лунав серед зимового вітру, як військова команда: «Ручу вам своїм словом, що ціла родина виїде з села і, поки пан живий, не верне туди. А тепер прошу, поведіться як слід. Я відправляю панські повози поза наші границі, зі мною поїде той з господарів, котрого ви виберете з-поміж себе для контролю. Чи годитеся?»

«Годимося!» – залунало кругом, і парох казав лаштувати повози, а сам вернув у двір. Пані Зофія припала йому до ніг. Підняв її і посадив на канапі.

«Заспокойтеся. Це, гадаю, найкраща розв'язка, якої тільки можна було добитися. Дітям і так треба ходити до шкіл, а щодо маєтку, то я вже буду добре дивитися управителеві на руки».

Дідич ходив по покою і сопів.

«Дякую вам, отче кузине, – сказав, простягаючи до пароха руку. – Але це вимушена присяга».

«Що?»

«Вимушена присяга, кажу. І невже ж я зв'язаний нею супроти моїх власних хлопів, та ще роззвірених як тічня?»

«Але я зобов'язаний перед ними, а ви передо мною! – відповів рішучо парох, і очі його запалали насилу здержуваним гнівом. – Як чесний чоловік, ви повинні знати, що ваше поведіння з селянами було гірше ніж погане, злочинне. До часу збанок воду носить, а той час і так довго тягнувся. Присяга – річ свята, і ви її мусите додержати. А коли ні, справа буде між вами а мною. Не горойтеся! Мене ви не настрашите. Мої предки були більшими панами, ніж ви, перед фізичною силою я страху не знаю, а моральна перевага теж не по вашому боці».

«Отче!» «Пане!»

Очі їх стрінулися з собою.

В гостинний зробилося тихо. Ніхто не смів пари з уст пустити. Здавалося, що навіть годинник перестав тикотіти. Аж дідич похилив голову.

«Отже?!» – спитав священик.

«Ну, так...» – вицідив крізь зуби пан і казав собі подати води. А парох:

«І ще одно. Заки виїдете, мушу знати, що сталося з Гертрудою».

«Це родинна справа».

«Я також, хоч і здалека, але до родини належу, а коли б навіть і не належав, то совість велить мені, щоб тая загадка була раз розв'язана, мій пане!»

«Води! Скорше, скорше води! Темно мені. Запаліть більше свічок».

Всі кинулися до пана, і за хвилину він не жив. Стався з ним припадок на тій самій канапі, яку купив за виграні в карти гроші.

Під вікнами почулися крики. Народ бентежився, чому не від'їжджають пани. На ганок вийшов парох.

«Пан не поїде. Він помер. Не вірите мені?»

«Віримо, але якось дивно».

«Як дивно, то най двох найстарших гадзів прийдуть і подивляться».

«Не треба, не треба. Най з Богом спочивають».

І розійшлися. Як поховали пана, за труною ішла Гертруда, біла, як молоко. Всі гадали, що вона посивіла тої страшної ночі, коли з паном стався отсей припадок.

По похороні люди просили пароха, щоби пані не виїздила з села, казали, що вони знають її добре серце і що між селом і двором не буде тої пропасти, що перше.

Але пані не згодилася. Казала, що даром цілувала хрест, щоб більше не вернути. Аж діти підросли, і оженився найстарший син та перебрав маєток. Але тоді вже і панщини не було. І ціла тая пригода пішла в забуття, як не одно в світі; пам'ять наша коротка. Але є, мабуть, якась невидима книга, в котрій записують усе, добре і зле, щоб звести порахунки. В книзі нашого двора «*debet*» було більше від «*hebet*»¹³. І тому він засуджений на запусіння. Маєток парцелюють, а що ж варт двір без маєтку? Це вже не двір, а великий, бездушний будинок, невже ж воно не так?

– Мабуть, що так.

– Гадаю собі своїм дурним розумом, що справедливість якась мусить бути і що жаден гріх, жадна кривда не минає безкарно.

– Говорите, як священник в церкві. Але, правда... того священника, про якого ви розказували, я пізнав з ваших слів.

– Невже ж?

– Так. Це був мій дід.

Лице Ксаверія видовжилося і закам'яніло з дива.

– А Гертруда...

– Панна Гертруда, – повторив слуга, і очі його стали рости, рости аж до розмірів двох шиб у вікні...

* * *

Коли збудився, на шибках горіла заграва сходячого сонця. Співали перші птахи. Потер рукою очі, підніс високо повіки і лиш раменами здвигнув. «Ігі! І не пив я нічого, крім чаю, і щось таке ввижалося мені».

Встав, підійшов до ліжка і згасив свічку, яка догорювала в ліхтарі і з якої синявий, чуткий димок снувався кругом канапи, як бабське літо круг корча.

Скоренько роздягнувся і пірнув у постелю. Не хотілося йому, щоби Ксаверій побачив нерушену постіль і догадався, що він не спав. Але заснути не міг. Сонні мрії снувалися далше поперед очі і ніби казали йому: піди й переконайся, чи все те правда.

Встав і пішов до салі. Воевода грізно дивився зі своїх позолочених, порохом прикритих рам. Усміхнена паня зі шнурком перед кокетливо гляділа на нього і ніби казала:

«І ти віриш, немов то я коло півночі чищу паркет?»

Портрети не членів родини ніби хотіли сховатися в сутінки, які падали ще від великої кафлевої печі. В гостинній позіхала канапа, на котрій стався припадок зі старим паном. До иньших покоїв не заглядав. Був певний, що і там не инакше, лиш так, як йому ввижалося у його сонних марах.

Відчинив двері на ганок і уявляв собі ті вогні, що горіли в парку, коли двір облягали збунтовані селяни. Туди перекрадався лакейчук на попівство в село, туди надійшов священник, тут він промовляв до бунтівників.

Таке-то...

А тепер у парку було тихо і глухо. Доріжки заростали травой, дерева порохнявіли і валилися, ставок заростав ряскою і шуваром.

¹³ «*Debet*» було більше від «*hebet*» – витрати переважали над прибутками. – 57 —

«Цей двір засуджений на запустіння, – пригадав собі слова свого нічного провідника по салях. – Бо єсть невидима книга, в котрій списують добрі і злі учинки, і мусить бути рука, котра зведе колись усі порахунки в тій книзі».

Обійшов кругом великий, старий сад, а як вернув, ліжко його було вже постелене і в їдальні крутився Ксаверій у фракі і в білій краватці.

– Що пан дозволять, каву чи гербату?

– Гербату, розуміється, коли наставили самовар.

– Він уже два рази перекипів. Петрусю, принеси його тут! Петрусь приніс самовар, і Ксаверій налив філіжанку пахучого чаю.

– Як вам спалося, Ксаверій?

– Дякую панові, що ласкаві спитати. Погано. А пан?

– І мені не найкраще.

– Такі тепер часи, що чоловік навіть сну спокійного не має. Погані часи! – І зітхнув.

– Що ж вам снилося такого?

Спинився перед кріслом гостя і, закинувши серветку на ліву руку, а правою поправляючи білу краватку, говорив:

– Снилось мені, ніби я пана спроваджував по салях і розказував таке, чого нікому не сказав би. Чимало є такого, про що не годиться казати! Події, як мерці, їм спокій належить у гробі.

Гість дмухав на гарячий чай.

– А скажіть мені, Ксаверій, кілька літ, як учителька втопилася у ставі?

Ксаверій зробив великі очі.

– Учителька?

– Тая німка, знаєте, що панич хотів романсувати з нею. Ксаверію мало чайник не вилетів з рук.

– Багато, а багато, я ще покоєвим був.

– А чи жиє хто з родичів дівчини, що зарізала в салоні?

– Тої дівчини? Чи жиє?.. Не знаю, прошу пана, не знаю.

– А бачили ви тую паню, що вночі фротерує паркет?

Ксаверій закашлявся, задріботів ногами і вибіг до другого покою. Чути було, як шептав беззубими устами:

– Йсусе Христе! Йсусе Христе!

* * *

Гість випив снідання, походив по пустих покоях, ще раз оглянув портрети і подзвонив тим дзвінком, на котрім дзвонар, католик, вирізьбив усю свою нехоть до дисидентів. На порозі появився Ксаверій.

– Я не можу чекати аж до вечора. Маю важне діло в місті. Поклоніться пану управителеві і скажіть, що напишу лист. Коли б мав доброго купця, най продає. А тепер пішліть на село і найміть для мене коні до станції.

– Добре, прошу пана. Але коней наймати не треба, бо і так має виїхати наш повіз по пана управителя. Вишлемо скорше, і пан ним поїдуть, а коні до вечора відпочнуть у заїзdnім домі.

– Тим краще. Дякую вам, Ксаверій. Дайте мою валізку візникові, а я піду наперед, заки він повіз приладить, перейдуся.

– Як пан прикажуть.

– Дякую вам за труд. В їдальні під тарелем – для вас, а коло вази – для служби. Бувайте здорові!

– Щасливої дороги панові!

Побіг наперед і відчинив хвіртку.

– А все ж таки шкода, що пан не куплять двора. Піде в чужі руки...

В половині алеї гість обернувся і ще раз глянув на старий двір, облитий золотими проміннями літнього сонця. У хвіртці все ще стояв Ксаверій.

«Піде в чужі руки. А невже ж я свій?»

Пройшов алею, і схвильовані збіжжя пірвали його думки, як море лодку, і понесли світами. А він гладив колосся рукою і тішився, що таке буйне й налите зерно.

Перший здоровив кожного стрічного селянина, а люди дивувалися, звідки взявся такий чемний пан.

– Певно, не тутешній, – казали.

Гостина

Я спізнився до поїзду...

Воно й не могло бути інакше. Незнайома дорога, чужі коні і глупий візник – як же тут заїхати на час?

Півмилі перед явірцем вийняв я з кишені годинник і, тримаючи його в руках, підганяв парубка:

– Їдь, Федьку, скоріше, бо буде пізно!

– Але де! – перечив він, потрясаючи кудлатою головою. – Як я колись тут із панночкою їздив, то сонце вже було геть-геть, – і ми не спізнилися. А нині?

І він показав бичевном позад себе так, що мало мені очей не вибрав.

– О! Щойно з полудня ступило.

– А коли ж ти їздив? – питаю.

– Коли? Аво, яюсь зимою.

– Та зимою, небоже, сонце хутше заходить, як тепер.

– То що з того?

– Як то що? Значить, не чекай, аж зайде сонце, тільки їдь, бо буде пізно.

Ми не могли порозумітися. Мій Федько обстоював при своїм, що, мовляв, «колія» відходить тоді, як сонце зайде. Та й вже.

Я підождав якої чверть години і обіцяв йому «корону» (австрійська монета), як на час заїде, а коли й то не помагало, взяв батіг, і як знав та міг, поганяв коней. Але коні не були скоріші від Федька, і ми якраз приїхали, коли поїзд відїхав.

Дворець стояв посеред поля, і в ньому під ту пору, крім чорного, старого пса, не було нікого. Ждальня зачинена на ключ, бюро також, роби що хоч!

Сів я на лавку та й жду. Переді мною шини, направо й наліво біжать, якби здоганяли себе.

На закруті зливаються в одну сіру смугу і гинуть.

По обох боках поля. Одні зорані, другі вже засіяні, треті ще вкриті стернею. Часом птах перелетить над ними, часом заєць шульне стернею, і – тихо.

Видно, як вечір спускається на землю... Посидів я, подумав, а даліше встав і почав напрасно добуватися до ждальні.

– А який там дідько розбиває двері! – зверещав жіночий, пискливий голос ізгори. – Поїзд відїхав, та й спокій!

– Я хочу підождати до другого, – кажу.

– Другий не йде, аж завтра. Тут уночі ніякі поїзди не ходять.

«Дивне диво! – думаю собі. – Такий рух, а поїзди тільки в днину ходять». Але той самий жіночий голос пояснив мені, що тут, зараз за селом, у темній долині є такий непевний міст, що може кожної хвилини впасти, і тому туди ніччю ніякі поїзди не ходять.

Я хотів даліше випитуватися, але вікно над моєю головою замкнулося з лоскотом, і я довідався тільки, що незабавом верне сам пан начальник із села і скаже, що буде треба.

Чекаю я на того начальника. Де які розклади їзди були – попрочитував, де які оголошення висіли – по десять разів розглянув, аж укінці і начальника діждався.

Був то просто старший будник, що повнив на невеличкому двірці службу і урядника, і касіера, а як треба було, то і клунки до поїзду подавав. Від нього довідався я, що тут справді збудували такий поганий міст, що вже раз валився; тепер його перед кожним поїздом докладно осмотрюють, і тому туди ніяка залізниця вночі не ходить.

– А що я тут, бідний, до завтра буду робити? – питаю пана начальника.

– Га! Робіть що хочете. Було не спізнатися. Ліпше приїхати годину скорше, як мінуту пізніше, – відповідає з учительською повагою. – Найліпше їдьте до села. Там переночуєте в дворі або на приходстві, а завтра до поїзду.

Це була справді самотня радість.

– А як же те село називається?

– Підбереззя.

– Підбереззя? То чудесно! Тут є мій товариш священиком... Гей, Федьку! Завертай коні! Їдемо до Підбереззя.

За хвилину я знов сидів Федькові за плечима і наглив його, щоби їхав скорше, бо люди положаться спати. Федько знов крутив кудлатою головою і казав, що він там їздив недавно з панотцем і було далеко пізніше, а не спали.

– Коли ж ти їздив? – питаю.

– На празник, – відповідає спокійно Федько.

Приїхали ми до Підбереззя вночі. Допиталися до попівства – заїздимо. З комина куриться, і в однім вікні світло. «Славити Бога! Видно, що не вснули». Зліз я з того поганого возиська – йду.

В городці – дивно. Ніби якісь грядки, ніби цвіти, але всьо те запущене, заросле, як образ намальований і замазаний. Так само в хаті. Видно достаток, видно порядок, нема ладу. Якоюсь пустою віє з того дому.

Так буває, коли вернемо з далекої дороги. Застанемо усьо вимите, вичищене, відсвіжене, а все ж не таке, як треба.

Розглядаючись по хаті, закріпив я над фортеп'яном жіночий гарний портрет і щойно тоді згадав, що мій товариш удовець. Він жив із жінкою коротко, і вона вмерла нагло і ненадійно.

Спомин той вразив мене немило, і я почав було жалувати, що заїхав туди, аж двері до гостинної відчинилися і на порозі появилася мій колишній товариш. Був веселий і жвавий та держався молодого.

Лиш над чолом, між густим чорним волоссям, сріблилися білі нитки. Так іноді зрання вдарить мороз і сріблиться на зеленій, здоровій траві.

– Гора з горою не зійдеться! – кричав, вітаючи мене. – От і не вір же тут бабським повір'ям! Мене від самого рана свербіла права долоня – аж отеє ти приїхав. Спасибі! – говорив, трясучи своєю рукою. – Спасибі, що не забув про мене і поступив до бідного пустинника. А я думав, що ми хіба на другім світі побачимось.

– Там своєю дорогою, а тут своєю, – відповів я, стискаючи його холодну руку.

– Звідкіля ж ти їдеш? Ага! Певне, від свояків. Мабуть, спізнився до поїзду. Воно у нас лучається дуже часто. Задержують чоловіка від снідання до підвечірку, а потім під ніч пускають на волю Божу. Та даремно кажуть: нема злого, щоб на добре не вийшло. Якраз завдяки тій нашій своєрідності я нині бачу тебе. Правда?

– Ти вгадав, – і я оповів йому пригоду.

Він слухав, дивлячись на мене лагідними, голубими очима, які пригадали мені мої давні літа. Не раз гляділи ми отак один на другого щиро й просто, не маючи, що перед собою окривати. Лиш нині закріпив я на тих ясних зіницях якусь легку опону з мрії і смутку.

А перше були вони такі ясні та чисті, такі прозорі, як гірська криниця при дорозі.

– Але чекай! Ти, певно, голоден, а я харчую тебе словами. Марто, Марто! – кликнув, відчиняючи до пекарні в стіні прорубане віконце. – Подайте нам чаю, хліба з маслом та яєць, бо маємо голодного гостя. Лиш скоро!

За підвечірком не могли ми наговоритися. Школа, товариші, учителі, чого то ми не переговарили за ту коротку годину! Показалося, що багато з товаришів померло, і то таких, що думали якнайдовше жити. Деякі оженилися.

«А деяким, – замітив мій товариш, – уже й жінки померли».

Я не відповів нічого, лиш завзято взяв гризти суху, як старе лице, поморщену булку. Думаючи над тим, як би відвернути розмову від немилої теми, почув я в сінях важке ступання, якби дві довбні по підлозі били. Потім клямка так жалібно заскрипіла, якби її коваль кліщами відривав, і в їдальню увійшла Марта, велика, груба відцвітаюча жінка.

Я понурив голову над чарку мутного чаю, але чув на собі, як народ каже, якісь недобрі очі.

– Єгомость! А що буде з вечерою? Поштар не привіз м'яса.

– Ну, то заріжте курку, – відповів коротко господар, а з його голосу і з рухів видно було, що хотів її позбутися якнайскорше.

Марта ще раз глянула на мене і на нього, обернулася і вийшла, замикаючи з такою силою двері, якби їх ніхто більше не мав відмикати.

– Ну, ну! І ми так ненадійно стрінулися. Ще раз дуже тобі дякую, що поступив до мене. Зробив ти мені велику приємність.

Потім узяв мене під руку і водив по кімнаті, розповідаючи про своє життя. Нарікав, що не має доброго сусідства, що нема з ким починати якої-будь народної роботи, що, одним словом, життя склалося не так, як ждалося.

– І скажи-но ти мені, чому дійсність ніколи не може бути така, як мрія. Але то ніколи! Погадати собі, ах коби воно так або саяк. І ось станеться, як ти гадав. А порівняєш те, що є, з тим, що ти собі подумав, і вийде не те. Не те, мій товаришу, не те!

На вечеру їли ми курку, що ради моєї гостини понесла смерть. Насилу давав я їй раду, така стара була і пересушена. Запримітив це господар, і було йому немило. Він не видержав, і коли Марта принесла на брудному підносі не дуже чистий чай, він сказав, здержуючи насилу свій гнів:

– Що у нас ніщо ніколи не може бути так, як у людей! І чи то така велика штука спекти дурну курку?

– Е-ет! – відповіла Марта, – єгомосцеві трудно догодити!

Потім пішла до шафи, найшла дві зовсім до себе не подібні чарки, поставила їх перед нас і вийшла.

– О! Видиш, яка! – сказав із жалем мій товариш, показуючи на кухонні двері. – Слова сказати не можна, бо обиджається: пані!

Та при вині ми скоро якось забули і про суху курку, і про товсту кухарку та балакали далі, якби хотіли перебалакати всьо, що сталося в часі нашої розлуки, немов боялися, щоби не поминули чого, якої-небудь дрібнички. І здавалося мені, що ми не розставалися зовсім, що мешкаємо собі разом, далі разом, як колись за шкільних часів, і балакаємо.

Не зчулися ми, як зо стінного різьбленого годинника вискочила маленька зозулька і, якби покривляючись якісь правдивій зозулі, викукала одинадцять годину.

– Марто! Стелити! – крикнув до кухонного віконця молодий панотець.

– Де? – спитав знайомий жіночий голос.

– В гостиннім покою. А швидко!

Крізь зачинене вікно бурмотів той сильний голос: «Усьо швидко та й швидко, так якби чоловік мав десять рук. Ігій!»

– Пошукаємо для тебе свічки, – почав мій товариш, відвертаючи мою увагу від немилого бурмотіння. – А води дати тобі також?

– Дай, коли ласка. Хоч я, кажучи правду, не з гусячого роду.

Забрали ми свічку й воду та пішли спати до спальні. Була то невеличка, вузька кімната з одними тільки дверми і з одним вікном, а вікно вибігало на городець. Під двома сліпими стінами стояли два ліжка з високими заплічками. Одно було постелене, а друге стояло неткнуте.

– А ти чому не казав собі другого ліжка постелити? – питаю. – Були би ми даліше говорили.

– Того ліжка не стелиться, – відповів коротко.

І справді, те ліжко виглядало, якби його від довшого часу не рухано. Над ним, на стіні, висів жіночий ненакручений годинник, а біля нього стояли маленькі, білим козушком виложені черевички. Крізь вікно видно було кілька дерев, за ними паркан, за парканом церкву, за церквою знов паркан, а далі цвинтар із громадою дерев'яних хрестів і з одним кам'яним, що стояв між ними, як жіноча біла постать із витягненими безрадно руками. Над тим усім осіннє небо, з кількома зірками і з місяцем, що бориався з навалою хмар. Від дерев, від церкви і від паркану падали чорні тіні, а від місяця сипалося срібло. Як хмари перемагали його, то й срібло меркло, а як він перемагав хмари, то й срібло мерехтіло ясніше.

Я відчинив віконце, і на нас дунув зимний, вогкий воздух.

– Ти спиш при відчиненім вікні? – спитав мій товариш, і я уперше запримітив на його лиці дивний неспокій. Замість відповіді я спитав:

– А ти ні? – І почав роздягатися.

За хвилину лежав я в ліжку, любуючись відпочинком по кількогодинній їзді. Мій товариш сидів у ногах, і ми говорили далі, як звичайно друзі, що, стрінувшись по довшій розлуці, не можуть наговоритися доволі. Але, на моє диво, запримітив я, що мій співбесідник забувався; не відповідав на питання або відповідав не до речі, був розсіяний і неуважний. В його лиці, в голосі, в цілій появі малювалося якесь дождання, непевність, тривога.

Ось вітер рушив занавісок при вікні, і він зблід; ось зашелестів листок, спадаючи з галузки, а йому кров ударила в лице; ось якийсь шелест пішов по салоні – і він зірвався на рівні ноги. Стояв, вдивляючись у відхилені двері і вслухуючись в нічну тишину.

Втім – якийсь звук. Якби хто злегка потрутив клавіші. – Може, кіт, – кажу, щоби щонебудь сказати.

– Не держу котів.

– То, може, струна так сама від себе, на зміну воздуха. Хвилина тихо. А потім знов той самий звук – і мій товариш, не попрощавшись зо мною, зникає в темряві гостинної кімнати і замикає за собою двері. Свічка гасне, місяць криється в хмарах, робиться зовсім темно.

– Дивно! – думаю собі. – Звідки та нагла зміна? І що воно має значити?

Перевертаюся з боку на бік і не можу вснути. Часом здається мені, що за стіною хтось грає так тихо, якби муха над струнами бреліла. Підношусь, слухаю: тихо... Тільки вітер свище, хитаючи дзвонами в недалекій дзвіниці. Лягаю знов і конечно хочу заснути. Вже чую, як повіки звільна опадають на очі і як гадки кануть у якусь бездонну пропасть. Втім... Якись зітхання в сусідній кімнаті, якись стопи. Сідаю і насторожую вуха... Ніщо... То, певно, скрипить відчинена брама на цвинтар.

Вкінці починає падати осінній дрібний дощ, і його одностайне, а безнастанне цяпання по даху і по шибках вікна вколисують мене до сну.

* * *

Коли я збудився, був білий день. Не білий, а сірий, бо дощ пустився надобре. Наді мною стояв мій товариш у новій рясі з молитвеником у руці.

– Іду до церкви. – Говорив тихо і мов несміло. – Не гоню тебе, але як хочеш на час заїхати, то збирайся. Бувай здоров!

Попрощався сердечно.

– Ще раз дякую, що поступив. Зробив ти мені велику ласку. За той один вечір я пережив цілу молодість. Дай Боже побачитися вдруге.

Стиснув мене кріпко і вийшов. Від порога вернувся. Був блідий, очі мав мутні, невиспані.

– Вчора я не попрощався з тобою. Не гнівайся. Але бачиш, є речі, які не снилися філософам. Вона була у мене. Звідтам, – тут показав на цвинтар. – Приходить часом і грає. Довго... Є речі, які... – решту заглушили дзвони.

* * *

В залізниці стрінув я священика з сусідства. Перемоловши політику, зійшли ми на людей.
– Дивний чоловік – той ваш товариш, – почав панотець. – Часом нічого. Образований, мудрий, а часом якби йому чого бракувало. Серед розмови, серед вечері зірветься і їде не знати чому і пощо. Чи вірите, що він від року не ночував поза домом. Прийде його година, то щоби дощ, щоби темрява, щоби не знати що, збирається і їде. Навіть не пробуйте задержувати. Дивак.

Василь Стефаник

14.05.1871 р., с. Русів, Снятинщина – 7.12.1936 р., там само. Навчався на медичному факультеті Краківського університету. У 1908 р. був обраний послом до австрійського парламенту. Автор кількох збірок новел. У деяких творах чимало містичного і моторошного.

Басараби

I

Тома Басараб хотів повіситися у кошниці в саме полудне... Але Томиха наробила зойку, всі сусіди покидали ціпи з рук, всі сусідки повилітали з хорім¹⁴ і прибігли на Томине обійстя. Відважний Антін, той, що тягнув зуби по шустці¹⁵, заліз у кошницю¹⁶, і Бог знає, як він там собі порадив, але Тому витягнув, що ще дихав. За той час ціле подвір'я заповнилося людьми і дітьми. Вони стояли і дивилися з великим страхом.

– Та чого стоїте, як на заводинах, та допоможіть мені его занести до хати. Оце раз дурний нарід – гадаєш, що ті вкусить?!

Тому занесли до хати, а юрба вийшла за ворота і почала судити по-своєму.

– Басараби знов починають вішатися, не мають гаразду в голові.

– Та лиш тому три роки, як Лесь затягся; Господи, яка тогди буря зірвалася! Мені з хати цілий причілок урвало.

– Басараби мають вже до себе, що тратяться один за другим.

– Я пам'ятаю, як повісився Николай Басараб, потім за ним стратився Іван Басараб, а ще не минуло було рік, а вже одного досвітка на маленькій вишенці зачепився Василь. Отряс із неї увесь цвіт, мав повне волосє того білого цвіту. То вже три, а я ще рахуюся молодий чоловік – мені, може, є, а може, ще нема трийцять і п'ять років.

– Ти пам'ятаєш це, а я тямлю, як на бантині повис їх прадід. Богатир був теменний, гроші сушив на верені¹⁷ і пішя ніколи не ходив. Мав такого чорного коня, що браму перескакував, і канчук все мав коло себе. То вповідали люди, що він гонив людей на панщину і тим канчуком м'ясо рвав на людях. А одного ранку розійшлася чутка, що старий атаман висить на бантині. Я ще малий був, але так як сьогодні виджу цару¹⁸ народа на его подвір'ю. Як его відтяли і несли до хорім, то такий був страшний, що жінки зі страху плакали. А хлопці нічо, лише казали: «О, вже не меш із нас шкіру кавалками здоймати, вже ті тот висадив на бантину!» Потім у день чи в два дні така звіялася буря, такі вітри подули, що дерево з коренем виривало, а хатам здоймало верхи...

– Та показують люди ще на старій могилі гроби Басарабів. Вони були ховані за окопом, не на самім цвинтарі. То є тоті гроби і за старим, і за новим цвинтарем, а все самі Басараби там ховані.

– А ви ж гадаєте, що піп та має право такого ховати на цвинтарі!? Аби давав цілий маєток, то не можна. Відки такого проклятого пхати межи люди!?

– Но, но, тепер Басараби попускають голови вдолину. Такі будуть ходити чорні та невеселі.

– Коби цес не потягнув за собою більше, бо то їх всіх пазить. Дивися, один стратився, дивися, а то десять їх наставилося. Вони всі зчеплені докупи. Біда їх всіх на однім мотузку провадить...

¹⁴ Хорони – сіни.

¹⁵ Шустка – десять крейцерів.

¹⁶ Кошниця – кругла комора для кукурудзи. – 69 —

¹⁷ Верена – рядно.

¹⁸ Цара – натовп. – 70 —

– То до семого коліна буде їх так душити, а як семе коліно мине – та й нема моці вже. Десь котрийсь добре заслужився перед Богом. То кара, люди, сему кістку аж карати! Бог не має гіршої кари на землі...

– То видко по них, що їх Бог карає. Бо і маєтки їм дає, вони богачі, і розум їм дає – а нараз все забирає та й висаджує на бантину.

– Таже лише треба подивитися на їх очі. То не очі, то така чорна рана в чолі, що жиє і гниє. У одного таке око, як пропасть, погляне та й нічо не видить, бо то око не до видіня. А в другого воно одно лише жиє, а решта коло него камінь – чоло камінь, лице камінь, все. А цей Тома, ніби він дивився коли на чоловіка як варт? Око ніби на тебе справлене, а само дивиться десь у себе, десь у глибінь безмірну.

– Дивиться око на тот давний гріх, що за него їм кара йде. Він там у них усередині покладений, аби всі дивилися на него і аби спокою не мали, аби була кара.

– Сесі Басараби то на покаяніє людське родяться, і богатіють, і душу гублять.

– Тяжкий гріх мають у своїй фамілії і мусять его доносити, хоть би мали всі піти марне!

– Гріх, люди, гріх не минає, він має бути відкуплений! Він перейде на худобу, він підпа-
лить оборogi, градом спаде на зелену ниву, і він чоловікові душу возьме і дасть на вічні муки...

Жінки слухали і мало не хрестилися, діти посідали поміж ними, а хлопи ще довго бала-
кали за гріхи і поплелися вкінці до коршми.

II

Всі Басараби зійшлися до Семенихи Басарабихи, бо вона була найстарша і найбогатша в їх роді. Тому також привели. Семениха налагодила їди й пиття і обсадила великий стіл кривими, а Тому поклала на чільне місце.

– Тодоско, не плач вже, бо доста вже з тебе, бери та сідай, та тішмося, що-смо всі вкупці. Сідай, роде мій, най з тобов все щастє сідає. Коби був Семен, то би він вас знав просити і присилувати. Николаю, а чи пам'ятає те, як вам пляшку з горівкою розбив на голові і пироги викинув псам, щостє не хотіли з ним пити!

– То не було, бабо, жарту з дідом, або гинь, або пий!

– Я до тебе, Томо, нап'юся, бо-с мені наймиліший! Най ся вп'ю! Бабі не багато треба, аби заспівала дівоцької...

– Ей, Томо, Томо, коби-м у твоїх роках учинилася! Гай, пий, не пускай очий під стіл. Коби ти очі не пускав удолину, але вгору, то легше би твоїй душі було. Пий до вуйка Миколая...

Вона стояла перед столом висока, сива і проста. Очі мала великі, сиві і розумні. Дивилася ними так, як би на цілім світі не було такого кутика, аби вона його не знала і, закативши довгі білі рукави, не зробила би в нім того, що порядна господиня робить, аби вона не спрятала¹⁹, не прихарила²⁰ і не звела всього до порядку.

– Бабо, у вас добре: і їсти, й пити, бо хоть ви мовчите, але очі ваші просять.

– У мене таки так, я очі маю, аби сміялися, аби жартували. Я не маю їх, та й мама їх не змалювала, аби плакали. Коби ви із своїх очий прігнали тоту мраку чорну, що вам світ затемнює. У моїх очах є мої діти, є моє поле, і моя худоба, і мої стодоли, та чого їм застелюватися журую? Як прийде жура, а я виплачуся, зарумаюся та й обітрися.

– Не кожда натура однака, бабо. Є така, що хоть ти її медом годуй, хоть ти її у найкращу весну пусти на зелене поле, а вона плаче.

– Ей, Басараби, Басараби! У вас нема дітий, у вас нема нивки, ані худобинки! У вас є лишень хмара, і полуда, і довгий, чорний чупер, що вам сонце закрив. А Бог вас карає, бо ви

¹⁹ Спрятати – зібрати, заощадити.

²⁰ Прихарити – причепурити. – 72 —

маєте на Єго сонце дивитися, ви маєте дітьми тішитися і зеленим колосом по веселім лиці гладитися. Томо, та бо бери, не гнівайся на бабу. Баба тебе до хресту носила, баба плакала, як тебе до войска виряджали, баба на твоїм весілю кісточками докупи дзоркала. Баба вам не воріг. За то, що душу хотів-єсь загубити, за то я гніваюся на тебе. Але вперед з'їжте, що-м вам понаварювала, бо я задурно не хочу робити, а потім будем говорити.

– Роде мій чесний та величний! Тішуся тобою, як не знати чим, що мене не забуваєш, що мене любиш і за моїм столом п'єш та файні слова говориш!

По гостях мигнула ясність щастя, як часом сонце замиготить по чорнім, глибокім ставі. Всі очі піднеслися і справилися на бабу.

– Ай, Басараби, аді, аді, кілька очий, сам-саміський сум і туск!

– Бабо, не кажіть так, бо ми всі такі контетні вашими словами, як коли вино солодке пили. Ми би вас, бабо, брали по черзі до хати, аби нам з вами весело було.

– То я, стара, маю вам хати звеселювати? А вони вам сорочок не вішивають, а вони дітем вашим голов не миють? Ви не видите нічо, не видите, босте сліпі. Бог вас покарав сліпотою...

– Бабо, ану ж ми повстаємо та позакурюємо собі люльки, бо чого ми будемо сидіти за столом, як трунок нічо не приймає?

– Вставайте, вставайте та куріть, а я сяду собі коло Томи, та буду єго питати, що таке тяжке пригнітило єго душу...

III

Тома, чоловічок маленький, сухий, з довгим, чорним чупром, що спадав лагідними, гладкими пасмами на широке чоло. Очі темно-карі блукали під чолом, як по безкраїх рівнинах, і дороги по них найти собі не годні. Лице смагляве, застрашене, як би діточе. Він висунувся з-поза стола і сів коло баби Семенихи.

– Розповідай же нам, Томо, чого тобі так тяжко на світі жити, чому ти хочеш покидати свої діти, свою жінку та й рід? Не встидайся, але викажи свою їдь, що тебе їсть, та, може, ми що тобі порадимо або поможемо?

Всі звернулися до Томи.

– Кажи, кажи, не затаюй нічо, та тобі легше буде.

– То нема що таїти, – відрік Тома, – я таїв, доки міг, а тепер всі знаєте.

– Та нічо не знаємо, ти скажи, бо як не скажеш, то ми будемо гадати, що жінка тобі зла, або діти не вдалися, або ми тобі догорили. Та й обачіне май над нами. Ти знаєш, що як один у нашій фамілії стратиться, то зараз другого за собою тягне. А може, межи нами вже такий є, що, як вчув за твою пригоду, та вже надумав і собі стратитися? – сказав сивий Лесь.

Басараби, як винуваті, попустили очі в долину.

– Тодоско, та будь же тихо, не плач, не плач...

– Я не знаю, відки і як, але то такі гадки приходять, що не дають спокою. Ти свої, а гадки свої, ти продираєш очі, аби нагнати їх, а вони, як пси, скавулять коло голови. З добра, люди, ніхто не закладає собі волівід на шию!

– А як тобі подієся така завороть у голові, та чому ти жінці не скажеш, чому до церкви не підеш?

– То пусте, бабо. Як вони обсядуть, то вони не пустять мене кроком від такого місця, де вони гадають мене прив'язати. Якби ви знали, якби ви знали! Вони мене так зв'яжуть, що на світі таких ланців нема, аби так глибоко заходили всередину. Та й чую, як дзоркотять коло мене... Дзорк, дзорк, дзінь, дзінь... Як зачнуть дзінькати, то голова пукає начетверо й уха десь так утворюються, як рот, і так люблять слухати той бренькіт. Я вночі обернуся та затулю одно вухо, а друге зато розтвиряєся, – і мені кості в голові тре. А я накриюся подушкою, а воно по подушці тими ланцями лупить. Та й ніби каже, ніби лопатою легенькою в саму голову слово

суне: «А йди ж, а йди ж за мнов, так тобі буде добре, добре». А я ймуся за постіль та так тримаюся, що м'ясо в руках тріщить, як би живе розтягав...

– Та чого ти таке кажеш, та чого ти таке нагадуєш? – крикнула на Тому його жінка.

– Ти не страхайся, жінко, бо тепер вони від мене відвернулися геть, мені тепер так легко, якби-м на світ народився. Але я вам хочу уповідати, яка то мука є у того, що тратиться. Такий чоловік аж має бути спасений! Бо ще за его життя з него нечисте душу викидує, отаки отак, що викопує. Рве тіло, кості розважає, аби собі до душі такі дучки поробити, аби її відти вибрати. Яка тото мука, який тото страх, яка тото біль, що за такі страждування дав би собі ногу або руку відтяти!

– Та як воно тебе по ночах пазить, де воно тебе ловить?

– То чути наперед, що воно прийде, та й воно не питає ні дня, ні ночі, ні сонця, ні хмар. Отак встанете рано, помолитесь Богу та ідете собі на подвір'є. Станете на порозі та й закаменієте. Сонечко світить, люди вже коло хатів викрикують, а ви стоїте. Чого стоїте? А стоїте того, що щось вас у голову дюгнуло, збоку, дуже легонько. А з голови йде до горла, а з горла в очі, в чоло. Та й вже знаєте, що десь із-за гір, із-за чистого неба, ще з-позаду сонця припливе чорна хмара. Ви не годні сказати, відки ви знаєте, що вона прийде, але за три дні ви наслухаєте її шуму, як вона залопотить попід небо. Та й пускаєте увесь розум за нею, він біжить від вас отак, як пастух вівці лишить, отак до знаку ви лишаєтеся такі самі, а страх такий великий, що боїтеся одно слово сказати. Заціпите вам зуби, та й чекаєте.

– Я знаю, Томо, я розумію, якурат воно так, – сказав Миколай Басараб.

– Миколаю, ти здурів, чи що тебе напало?!

– Я лише так...

Басараби поглянули недовірливо на Миколая і замовкли.

– Люди, ви не страхайтеся, що Тома вповідає, бо як він вам розповість, то вже мете знати, як воно цукається до хрестянина. Бо то десь ваш ще прапрадід воював з турками та вбив семеро маленьких дітей. Наткнув на спис так, як курят, та й его Бог покарав, бо він зараз покинув воювати і ходив з тими дітьми тринадцять років. Ніби не ходив, бо то погнило, але все носив той спис, і все єму виглядало, що він тоті діти носить. Та й відси пішла кара на Басарабів. То ще як я йшла за Семена, та мої мама мені повістували за це та й не радили йти. Та той гріх за тоті діти ви покутуєте, але то межі вами десь-не-десь прокидається. Не кождий Басараб носить той гріх, лиш Бог одному котромусь кладе его в сумліне. Та тому ви не напуджуйтеся, а що Тома каже, то ви собі зятяте, як то гріх грасує, доки не відкуплений. Бо тіло все перебуває, по нім нічо не пізнати, але сумліне точить. Та то видко на дереві на такім великім, що хмар досягає. Розкоlesh его, а там сама червоточина, черв'яка не видко, ніколи не вздрите, а сточене раз коло разу. То так сумліне точить з рода в рід.

– Сумліне точить, а то кара над усіма карами.

– Та розкажуй, Томо, як воно тебе точить? Не допоможе нічо, треба вислухати.

– Воно точить, але не каже, за що, бо якби я вбив або підпалив, то воно видить, але я неповинний, а воно карає. Та як така хмара злопотить по небі, та й тогди приходить сам час, аби тратитися, йдете коло води, а вона вас тягне, як цілює, як обіймає, як по чолі гладить, а чоло таке, як грань, як грань. Таки бисте у ту воду, як у небо, скочили. Але десь відкись виринає в голові слово: тікай, тікай, тікай! І гонить вас стома кіньми від тої води, забирає всю пару з грудий, а голова розскакується, бо дуріє. Аж тепер дуріє. Глипнете на вербу, та й вас знов зіпре. Руки такі чиняться веселі, аж скачуть та й без вас, без вашої причини, самі-таки. Хапаються за галуззя, пробують, моцують, а ви от як на боці стоїте, от як не робите ви, лише руки. Та й знов надбіжить слово: тікай, тікай! Руки обсипаються огнем, падають, як усушені, та й знов тікаєте. Як кого на очі побачите, або жінку, або дитину, а воно также кричить: тікай! Але і говорить до них, і сміється, а все то так, як би не я говорив, і тручає там, де нема людий. Приходить до такого, що вам нагадується така грушка, що ще як ви дитиною були, та виділи її.

Де який клинок, де який гак, де яка бантина, – все вам нагадається. То гонить воно чоловіка у тисячу боків нараз, а не знати, куди йти. А потім лишить, нараз лишить. Мине година, або й дві, або й день, та й знов приходить. Серце застигає, очі так плачуть, так плачуть, що викапують. Але ані сліз не видно, ані плачу не чути. Та й провадить вас знов, та й мордує наново. Я не раз випивав цілу квартиру горівки і пролигав одну перчицю за другою, аби перегризло, але нічо не помагало...

А вчора то мене вже так придушило, що-м стратив геть розум, і очі, і руки. В саме полудне прийшло. Як прийшло, та й показало бантину в кошниці. Кожду крішку на ній показало, кожний сучок. Та й таки-м не спирався, бо не було куда, лише відмотав воловід від ясел та й заліз у кошницю. То так спокійно мені було, так легко! Я замотував той мотуз і пробував, чи добре держить, і все знав, як треба зашнурок зробити, як зависоко підтягнути. Я сьогодні дивуюся сам, як я так спокійно і весело тратився. Але тепер мені, Богу дякувати, відійшло, і такий я рад, рад...

Басараби як би послули у дубовім сні.

– Гріхи, люди, гріхи, треба Бога просити.

Докторі кажуть, що то така нерва є, що вона так хорує, як би й чоловік. Вона десь є в чоловіці, та вона розум відбирає, як заслабне.

– Ей, що докторі знають!..

IV

– Мой, а вийдіть за Миколаєм, де він пішов? – сказала Семениха.

Басараби здригнулися, жаден не рушився з місця. Покаменіли.

– Та вийдіть за Миколаєм, кажу... Де він пішов?

Жінки заголосили. Басараби позривалися і гурмою вийшли надвір.

– Тихо, тихо, хто знає ще, не робіть крику...

1900

Михайло Яцків

5.10.1873 р., с. Лесівка на Станиславівщині – 9.12.1961 р., Львів.

Вчився у гімназіях Станіслава (1886—1890) та Бережан (1891—1896). Працював актором мандрівного театру, а з 1897 р. – службовцем страхово-кредитного товариства у Львові. У 1914 р. був мобілізований до австрійської армії. В 1920 р. зробив прикру помилку, погодившись стати редактором газети «Рідний край», фінансованої польським урядом. Галичани, які не змирилися з приєднанням Галичини до Польщі, влаштували йому бойкот, і з тих пір він аж до приходу більшовиків не видав жодної книжки.

У 1939 р. став членом Спілки письменників України, працював у Львівському відділі народної освіти, а з 1940 р. – у Бібліотеці АН УРСР.

Після виходу в світ першої збірки оповідань «В царстві Сатани» (1900) став, за висловом Лесі Українки, «наймоднішим» з молодих белетристів у Галичині. З 1907 р. належав до літературного угруповання «Молода муза», видав понад десять збірок оповідань та кілька повістей.

Де правда?

I

В містечку Свинське Путо, на малій пошті, сидів почмейстер Мартин Гро бман. Похилився над ранішньою посылкою, крізь квартиру в дверях видко було лису голову, а впоперек неї жмуть прилизаного волосся. Бив печатки на листах, картках і газетах, гуртував по громадах та записував до протоколу і денного наказу. На кінці кожної сторони в «Указі» клав свій підпис і закручував хвіст навідліт.

Два малі вікна по правій руці старого були втворені, крізь заржавілі ґрати плив голубий ранок, мак і соняшник в городці вмивалися росою, свіжий запах скоботав Гро бмана в носі.

Двері втворилися несміливо зі скрипом, до кімнати ввійшла стара, дихавична мужичка, виповіла сухим півголосом: «Слава Йсу», обтерла ніс і вважала, аби стати не близько дерев'яних штахеток і не перед самими дверми, а трохи набоці, в куті.

Почмейстер порпався в жмутках папір'я.

«От яка то у панів поведенція, – думала баба. – Скажи: слава Йсу – ніхто тобі не відповість, сідати не просить... Не так, як у хрестінина».

В цісарсько-королівській тишині чути було шелест паперу, дихавичний віддих, деколи обтирання носа і старече, здавлене зітхання. Баба кліпала сльозавими очима і водила ними по поштової канцелярії. Штахетки перегороди нагадували їй шинквас, шафа з поличками під стіною – аптеку. На бічній стіні висів старий годинник. Маятник ходив старечим рухом і тиркав заржавілим голосом. На однім ланцюжку висіла чорна вага, на другім дві залізні шріби і мутерка²¹ від воза. Ближче були прибиті в чотирьох рогах рекламів карти торгівлі насіння та купелевих заведень.

Стара приглядалася паннам на тих картах і питала себе в душі: «Не знати, чи се святі, чи що?»

На противній стіні висів вгорі почорнілий образ без скла, а низько два маленькі. Що було на тих малих, баба не могла розпізнати. Були це поблеклі фотографії двох синів почмейстра, але ті голови представлялися бабиним очам з курячою сліпотою двома морквами. Дивилася пильно на той образ вгорі і розпізнавала в нім цісаря, за давніх літ, ще як був молодий. Чоло мав лисаве, волосся попри уха позачісуване наперед. Заложив руки і дивився на бабу. Ген-то виділа його між образами на ярмарку, але там був він такий, як є, старий і з «папоротами»²². Баба зітхнула і думала: «Господоньку милосердний, як воно на світі: цісар чи не цісар, а мусить постарітися й вмерти, як кожний хрестінин».

Дивилася на почмейстра. Старий мав позачісуване волосся попри уха наперед, як цісар на стіні, а «папорота» і лисину таку саму, як цісар на ярмарку.

«Така вже, видко, установа, що хто від цісаря пенсію бере, той так само мусить виглядати, – думала баба. – Не знати лише, чи цісар так само в «калярах», як поштар? Певно, що як приписував кримінал Миколишиному Бовдурові, або рахував «патенталь»²³ для Перепічки, що прийшов без ноги з війни, то дивився крізь «каляра».

Старий встав, поховав жмути папір'я в полички і глипнув з-під окулярів на баб.

– А що там?

– Прошу пана, чи нема там листу від мого сина?

²¹ Мутерка – шруби і гвинт. – 79 —

²² «Папорота» – перекручене від «бокоброди», бакенбарди.

²³ Патенталь – інвалідська пенсія. – 80 —

– Від котрого сина?

– Та від того, що у війську.

– Та скажи, як називався?

– Та Іван.

– Та який Іван?!

– Наконечний, прошу пана.

Гро бман зачав нишпорити в поличках, знайшов лист і дав бабі.

– Оставляйте здорові, та дай вам Боже панованне щасливе.

На пошту прийшла сільська дівчина.

– Прошу пана, я прийшла показати.

Старий обернувся до неї з квасним лицем.

– Що маєш показати?

– Та, прошу пана, я прийшла по того, що єгомость з Голодівки читають.

Мала на увазі газети.

Прийшла міщанка, донька Гробманового брата, що був стельмахом в містечку.

– Добрий день...

Старий глянув крізь окуляри.

– А, добрий день. Що там скажеш доброго?

Міщанка розвинула рецепіс²⁴ з хустини, старий виймив з шухляди грошовий переказ і переглядав його.

– То від твого сина. Посилає тобі 4 корони. А то треба підписати.

Міщанка всміхнулася ласкаво.

– Я би просила, аби стрий підписали за мене, бо я не вмію.

– Га-а, мені, дитинко, не вільно...

– Що ж я зроблю? До хати далеко, а чоловіка нема дома. Старий став клопотатися цією справою.

– Ніби тут є виразний адрес до тебе й я тебе прецінь знаю, але мені не вільно, заборонено. Гм, зрештою... Може, маєш кого знайомого тут недалеко?.. Або чекай...

Повільним кроком підійшов до замкнених дверей другої кімнати, взяв фунт з ваги і застукав:

– Бінка-а!

За кімнатою в кухні дався чути рип, до канцелярії вбігла боса дівчинка з гребінцем у волоссі.

– Підпиши отут-оо.

Дівчинка глянула на міщанку, всміхнулася й підписала. Старий взяв виказ, втягнув²⁵ квоту і підписався в рубриці «Anmerkung»²⁶. Кінець його назвища розплився дрібними хвилями і стрибнув хвостиком навідліт. Так вже тридцять літ на стосах наказів, посвідок і квістків, в копії запорошених книг поплив все однаковий підпис.

Міщанка поцілувала старого в руку і вийшла. Він глянув на годинник – була одинадцята. Схилювся до долішньої перегороди в шафі і витягнув з-поза старих книг темну плящину з оковитою. Випив чарку і закусив сухим хлібом. Від літ пив у тій порі чарку, і це служило йому. Більше не заживав, бо крутилося би в голові. Закурив люльку на довгім цибусі і станув коло вікна.

²⁴ *Рецепіс* – письмове повідомлення.

²⁵ *Втягнув* – вписав.

²⁶ «*Anmerkung*» – примітка. – 81 —

До повітового міста Песиголовець вибиралася підвода, набита пасажирами. Замураний шевчук рахував їх в капелюх, кинув капелюхом до землі і толочив ногами. Один бісився і кляв у душі:

– A solst du kriechen auf alle Vier! (Бодай ти рачки лазив!) Інші звикли вже до того і дивилися байдужно.

Молодиця несла яйця в кошелі і курку. Єврей, що лютував на шевчука, молів губами слова з талмудичних чарів і горнув руками в повітрі яйця і курку до себе.

Пасажири гаркотіли з візником, він то сідав, то злазив з воза, підганяв коня на крок, задержував і вертався ще за двома пасажирами. Коли рушив з місця, надїхала бричка з священиком. Парубок ніби потайно, але так, аби завважили, витягнув жмут сіна і кинув попри себе на дорогу, «аби їм гешефт попусувався і фіра вгору коліссям станула». Забобонний старовірець бомкнув:

– Solst du bekimmen a Pigire!.. (Бодай на тебе хвороба найшла!).

Почмейстер день-у-день видів такі історії. Погода на світі цікавила його більше. Думав про своє жито за містечком під горою. Мав там ниву, яку перед літами купив для першої жінки. По ній лишилися два сини. Старший вже адвокатом, молодший народним учителем. Оба сухорляві, як їх покійна мати.

«Я, тату, хорий. До школи ходжу в таких черевиках, що лише пришви зверха, а сподом нога боса. Але ви не журіться. Знаю, що не маєте відки. Маю надію, що, може, дістану лекцію», – писав раз старший син.

«Ми вже, тату, свої пани. Приїхали би до вас, але нашої мами нема, а мачоха – от ліпше не згадувати».

Старий вдивився в фотографію синів і клонив головою. Правда, діти, що мами вже нема. Я тільки, і нива по ній.

Нині неділя, треба подивитися.

На пошту прийшов листonos з села Лісович, низький, чорнявий мужик з хитрими очима, Хома Гвінт. Почмейстер знав його від літ і любив заходити з ним деколи в розмову.

– Що ж там чувати?

– А що ж би, прошу пана... Купили у нас якісь два купці ліс, та й аби, рахувати, бідним людям не дати заробити на фірманці, хотіли завести колійку і так возили «матриян». Тим часом оноди один з тих купців повісився, а його спільника вчора шляк трафив.

Старий дивувався, а мужик тягнув далі:

– Люди у нас кажуть, що це кара Бога, а я знов кажу, що тут лише правда, бо кара повинна була зайти на кого иншого.

Гро бман підвів брови.

– Як ти це розумієш?

– Та так, як воно по правді є. Ті два купці заплатили скарбові мільйон за ліс, заплатили за рубання, а тепер не стало вже грошей на колійку, а потягнути не було відки, та й так взяли собі до голови, що, рахувати, мусить прийти кінець. Тут, прошу пана, купці нічого не винні; їм вільно було торгуватися з громадою за колійку. Грома да сперлася і не хотіла допустити колійки инакше як за десять тисяч, але найшовся такий один між нами, що замість дати приклад, – пан уже догадуються, про кого я тут говорю – знюхався з купцями, «куку в руку» та й далі робити гинділь. Постягав своїх вірників у громаді, кажуть, що деякі таки добре помастили собі пальці, ну, та й лише печатки треба було. Печатка губить село. Одна душа губить цілий світ. А в нас люди такі, що на печі вирости, на печі й вмирають, хіба котрий утопиться в ріці, – тож легко зробити з ним, що хто схоче. Тут вся правда.

Хома Гвінт пішов, а старий докурював люльку і сидів посоловілий.

Простому чоловікові, з природи, легко дійти до висновку. Він приймає багато ідей вже готових, видить свою правду в обмежених границях доброї віри та звичаїв і не журиться

більше. Так само і Гро бман прожив своїх шістдесят літ в клопотах і трудах, але від якогось часу зайшла у нього зміна. Він почував, що життєва мандрівка доходить до кінця, й його чимраз більше зачали непокоїти сумніви. Преці, що там поза границею земного світа діється? Не був парафіянином, не вірив у життя душі, але хоч поневільно приймав, що небо над ним не має кінця, то все ж таки не міг ніяк того шаленого вибрику помістити в своїй голові і мимоволі підсувалася йому в тій загадці зв'язь з тими силами і тайнами, яких існування не ствердила наука.

Старий зичив від одного студента філософії природничі книжки, вчитувався і заглиблювався в них, але не знаходив непохитної, ясної правди. Коли від часу до часу з'явився на пошті який священник або освічений інтелігент, старий, укриваючи свою цікавість і духовний неспокій, зачинав незначно розмову на тему Бога і позагробового життя, але ні від одних, ні від других не довідався нічого певного й оставався сам на розпутьті серед більших сумнівів.

II

З полудня вийшов за містечко, оглянув ниву й відти виправився в гай на горі. Лежав під дубом і прийшло йому в гадку, що відколи оженився вдруге і пізнав свій великий промах в життю, з яким давно спокійно погодився, отже, від літ перестало його займати домашнє окруження, ненависні щоденні, нетерпеливі і пізні гості на пошті, байдужі всі знайомі, рідня, не цікаві всякі вісті в часописах про суспільне і політичне життя, тільки одна природа зі своїми змінами від ранку до вечора все займала його. Він слідив її оком, барометром і ревматичною ногою і тямив, в котрім році вчасно зацвіли дерева, котрого літа випав сніг, тямив літа повені і голоду, як історик хронологію народів. І тепер у погідний день дивився по зелених ланах в долині і на блакитне небо з цікавістю хлопця, як би перший раз з'явився на цім світі. Не запримітив, що бік йому стерпнув, забув про все, лише зі спокійною тугою потупив зір в далекім овиді. В підсвідомій сфері його духа творилися ворухення, і він мимоволі прошептав: Ні, не дійшли ще до правди теологи, ні філософи... Питання одверте, тайна поки що – незглибима...

Проміння ставало пасмами на заході, під ними отвирався сутінний, чарований світ, старий чоловік вдивився з жадобою, як поставали легенькі мраковини, схожі до духів.

Вертав пізнім вечором домів. Ішов поволі, чувся легенький, свіжий, далеко від людського світа і зовсім иньший, ніж досі. Заслухався в далеку космічну музику, вона зачарувала його й обіймила ангельським спокоєм і відрадою.

По домах блимали світла з вікон, де-не-де пересунеться людська тінь, довкола тихо. Гро бмана дивує трохи, що вулиця, якою йде, і доми зовсім иньші, ніж ті, які він знав і лишив перед тим.

Три людські постаті перейшли мимо, глянувши на нього глибокими, здивованими очима.

«Хто б це міг бути?» – спитав він себе в душі. Почув, що його ноги не дотикаються землі, але це його не здивувало. Ішов далі. Станув перед своїм домом і спитав себе: «Чи це мій дім?»

Хвіртка від саду, замкнена від літ, була тепер отворена. Ішов пісковою стежкою між двома рядами яблінок. Назустріч показалася перед ним перша жінка. Станув.

Хустка накинена на раменах, як звичайно вечором, вона дивиться мовчки в нього глибокими очима, бере його за руку і веде до лавки.

Затремтіли в нім нараз всі струни жалю, і в хвили, коли мав заридати, як дитина, вона ловить його в свої обійми і кладе на устах цілунок забуття.

Дві великі сльози повисли на віях.

Дівчина на чорнім коні

I

Зжився з самотою.

Не раз приходили думки: коби опинитися в пустині і не видіти людей. Не нарікав на них, але бажав не видіти їх. Не міг любити, ні ненавидіти.

Як пізнав, що все, що життя може дати, легко здобути, то се вистачило йому і він усунувся від суєти. Чим же тепер виповнити скуку?

Вглублявся в вічній правді, знаходив в ній поезію і забуття, але вряди-годи будилися спомини, зводили з дороги і затемнювали світ.

– Забагато лишилося в мені серця, і воно приковує до людських доріг, – мовляв тоді.

Так минав рік за роком.

Одного полудня лежав в робітні і розсівався в нудзі.

Не знаходив нічого в минувшині, не знав будучности; весь вік, від малої дитини донині чув лиш себе самого на сім світі. Схрестив руки на голові і думав.

– Родичі не бажали собі мене, боялися мого приходу на світ, люди обійшлися без мене, що ж робити з собою?

Розпука точила його, точила, як повільна язва, аж тут з далекої країни прилетіло таємне диво. Підоймив голову, глянув на вікно, надслухував і побілів. Отее вимерле ціле місто, а над ним золоте і червоне світло. Встав і тихим кроком пішов до вікна. З великої вулиці вимела смерть все життя, в однім вікні стояв труп і дивився з-поза порт'єри скляними очима в долину. Згоді, поволі з кінця вулиці летів студений страх і мертвий тишину, а за ним дудонів тупіт кінських копит. З-за кривулі долітав тупіт кінських копит, показалася дівчина на чорнім коні. Їхала поволі ближче й ближче. Даріан дивився з вікна, вона навернула в його браму, він поволікся і впав на софу.

Повільний стук на сходах, двері створилися, в робітню ввійшла бліда дівоча постать і сіла коло нього.

– Як вам живеться?

Здвигнув плечима і мовчав.

Вийшли до парку. Ішла поволі, похилена і вдивлена в землю.

– Ви зачували, може, – шептала вона, – що мої хвилі недовгі.

– Так, чув... але не знаю, в чім смерть, а в чім життя, ви прецінь не можете вмерти.

Всміхнулася гірко і махнула рукою.

Сіли в ліску, бо вона дуже вмучилася. Напав її кашель, отирала очі і набирала духу. Він вдивлявся в промені на зів'ялім листю, вони блискотіли, мінилися і погасали.

– Я прийшла – простіть, що промовлю до вас по-давньому – я прийшла просити вас о найбільшу річ, яка лиш коли могла бути в моїм життю.

Глянув на її смуток і ледве міг вимовити:

– Кажи, я все-все вчиню для тебе. Душу віддам – кажи, ти знаєш мене.

Вслухалася в його голос, вслухалася в його серце, нагадувала давню любов, забажала всією силою ввійти ще раз в його душу.

Спитала крізь задуму:

– Ти все ще смутний? Чому ти вічно смутний? Чому ти такий смутний, що твій смуток по нашій смерті сім поколінь укриє собою?

Мовчав.

– Ти дуже нещасливий! Нині пізнаю тебе так, як ще ніхто на світі, і виджу, як скривдила тебе і запропастила твою і свою душу!

Припадала до його ніг, та він не допускав.

– Коби я могла дати тобі хоч крихітку розради...

– Скажи, про що мала просити мене? Збирала останки сили й духу.

– Хочу, аби ти останній з цілого світу, одинокий живий з цього мертвого світу, попросив мене.

Пригорнув її до себе, вона відтручувала його з хорою розпукою.

– Не схиляйся до мене – в мені смерть.

Лепетав живо, як дитина:

– Не боюся нічого, мені все одно, не хочу, не можу, не буду жити без тебе! Вернися, моя найясніша Музо, дай мені раду, як урятувати себе – я знищу...

– Я не годна опертися твоїй волі – мені легше при твоїх грудях, буду вічно з тобою, лиш не забудь попрощатися зі мною...

Зімліла в його обіймах.

– Клянуся на всі сили – відвідаю тебе і попрощаюся з тобою.

Підвів її і помагав сісти на коня. Скинув капелюх, вона промовила з гірким усміхом:

– Ти вже, бачу, лисий...

– Ая, лисий, небого, лисий, ха-ха... Не можу віднайти, в чім життя, а в чім смерть...

Глухо гомонів тупіт серед мертвої вулиці, дівчина пропадала в сумерку, Даріан стояв, усміхався і повторяв останні слова.

II

Лежала на веранді у відкритій домовині і білілася, як лілея на чорнім коврі. Гірлянди дикого вина звисали з веранди, далеко в куті блимало світло на триніжку, вечір думав довкола на світі.

Даріан притулив уста до її личка легенько, аби не збудити.

Листя шелестіло в парку, її личко оживало, він учув легесенький шепіт, як в своїй душі.

«Я не вмерла, але не маю сили підвестися, ні втворити очей. Не рухай мене, не буди смерти, мені так добре. Чую тебе при собі, оглядаю останками сну, який люди взяли за смерть. Моя воля доказала сего. Ще кілька хвиль твоя сила удержить мене... Ти вітхнув в мене любов першим поцілунком – тямиш, тоді давно? – тепер замкни останнім».

Цілував її й шептав:

– Бідна моя...

В його шепіт впліталося сердечне леління, як дрижання ангельської струни, коли подих вечірнього світу гладить її.

«Прости, прости мені все, я негідна, зломила твоє щастя...»

– Ой, бідна моя...

«Ти прийшов до мене в гості, а я не маю чим приймати тебе, – от, диви, яке моє господарство...»

– Ой, бідна ти, бідна моя...

«Ти дав мені серце, я беру його на той світ, а тобі не маю що лишити. Лишаю тобі у заповіті чари творчості, і се вистане на твоє самотнє смутне життя на сій землі. І змиється погань мого життя – я стану знов твоїм чистим ангелом, провідною музою.

Будеш оглядати вічну правду, невиданий світ, пекельні муки і райські розкоші, будеш дивитися на них, як сонце, бо серце твоє я забрала...

А земне життя – гей, гей, яке воно бідне – як тее листя, що шепоче тепер у сконі молитву вічної суєти».

Втворила очі, по хвилі ледве промовила:
– Мій кінь...

* * *

Даріан біг наперед.

П'яний жовнір волік шаблю, як птах зламане крило, на розі вулиці жебрав старий інвалід, а коли ніхто не звертав на нього уваги, поздирав ордени, затолочив їх в болото і пошкутильгав, гупаючи з усеї сили закованою кулею в грудь землі. Дві постаті дерлися в тіні й одна одну тягнула в пільму.

Жіночий зойк стріляв ножами в темряві.

– Де мій чоловік?! Віддайте мені чоловіка!

На смітнику сиділа кретинська потвора з висадженими очима, обгризала кістки і захопилася здушеним реготом.

Настала пора, що криється поза людською увагою.

Статуї сходили зі скамій і шкандибали до винного шинку, на старім цвинтарі повставали монахи, відвалили камінь від гробниці монахинь і лізли до них на розпуст.

Даріан біг наперед. За ним сипалися іскри.

Мальований стрілець

Мене заскочила ніч серед глухої понурої вулиці в далекому чужім місті, і я станув в однім готелі. Слуги поводитися смішно. Гугнали, викривляли роти і відверталися, аби не дати пізнати себе. Здається, були в них приправлені вуси, бороди й начорнені брови, але я так був змучений, що не звертав на них уваги. Тільки одна думка перелетіла: чи чорт на цілу свою менажерію не міг здобути на ніщо цікаве? Та я лишився, бо на вулиці що ж би був діяв? Згоді остався сам, замкнувся на ключ і відітхнув свободніше. Скрутив я лампу, ліг на ліжко й роззирався. В цілій кімнатці найвище стояло ліжко, стіл був низький, як для дітей, замість крісел стільчики, обивані червоним сукном, замість шафи мала ніша з полицями. Стеля була рівна, з дубових дощок, краями не приставала до стін. Із стелі повів я очима на вікно. Було заслонене, а на заслоні змальований стрілець.

Я дрімав з великого труду, та не міг заснути. Нараз збудив мене страх, я схопився на рівні ноги. Нічого не зайшло, я впокоював себе, але добув кинджал і ліг знов на ліжко. Глянув на годинник – північ. Як нічого не зайшло досі, то чей не зайде, думаю. Та даром втихомирював я себе, неспокій ріс в мені чимраз більший. Кругом тихо й понуро, на коридорі й не ворухнеться нічого. Мої очі впали знов на стрільця. Він держав рушницю при лиці і мірив у мене. Спокійно глядів я в него, мене збирала охота рознести його в кусні, але здержував себе і силувався заснути. Легкий скрипіт якби зі страху торкнув мене глибоко, але я не міг рукою рушити, ні відітхнути. Власна чорна нужда і вся мерзота цілого світу стала переді мною – я віддавався зі студеним серцем. Най діється, що хоче, мені все одно... Коли би тепер валилися мури, як в часі землетрясіння в Ліссабоні, то я закрив би лиш отак своє змучене чоло на тихий вічний спочинок. Тільки спросоння, як через дим, виджу, що над стрільцем нависла хмара й опадає поволі в долину. Гіркий сміх замирає на лиці, я не свідомий ні сну, ні яви, гляджу з-під тяжких повік і сам собі не вірю. Хмара опадає на голову стрільця і заступає її.

Мене зняв страх і лють. Я пирснув з ліжка й остовпів – стеля була над моєю головою й опадала поволі! Блиском шибнуло мені, що долівка в сій розбишацькій норі певно також рухома і я станув в тупій розпуці. Глянув я на стіни – ніякого гака, ні цвяха, глипнув по краях помоста, він не приставав до стін так само, як стеля. Один лише поріг був зв'язаний з одвірками, більше ніщо. Я станув на порозі, притисся до дверей, розправив руки в одвірки й хилився під дідьчою стелею. Так притисся я до тої висоти, в якій було ліжко. Стеля придавила його, аж затріщало, по хвилі поміст злетів в долину, перевернувся на прибитій осі, лампа кліпнула – піді мною позіхнула челюсті, з якої мигнули кості, вдарив студений сопух, мене обіймала темрява...

Поміст справився на своє місце з прикріпленим ліжком і иньшою обстановкою. Злетів лиш мій чемодан та покривало. Стеля піднімалася вгору, на коридорі задудніли кроки, хтось прийшов до дверей і став їх відмикати.

Я кинувся в вікно, розшматував стрільця і вискочив на волю.

Боротьба з головою

Мати осиротила мене хлоп'ятком. З тіней минулого дивляться її очі, долітають святі промені серця. Блукаючи по світу, я ніде не зустрічав хоча б подобу того образу. Я сам – художник і довгі літа не зміг відтворити цей образ, хоч у хвилях смутку бачив ясно його перед собою.

Ось її очі... Стала на порозі й дивиться на мене довго-довго. Ледве відтягнули її: знала, що не вертатись їй вже ніколи...

Після її смерті батько женився вдруге. Взяв собі білоручку – з панського дому. Як кажуть: «Першу жінку – в дошки, а другу – в подушки».

Мачуха була статна, завертоока, ясне волосся, грішні груди, тонкий голос. Сонна і лінива, як кішка. Тіло заглушило душу, як це звичайно буває у жінок паразитного виховання. Принадами суєти обдурила вона старого батька, і він покоровся її волі.

Так на місці бідного щастя запанували пусті розкоші.

Мене вдома часто лишали самого. Вимету, бувало, хату й сяду в кутку. Знадвору заглядає у вікно хмарний вечір, я дивлюся в безконечну сіру пустелю перед собою: сльоза за сльозою падає з очей.

Найбільше любив я бавитися зі своїм ровесником Сенюковим Олексою – також сиротою.

Та раз прийшов він до мене опухлий, заплаканий і приніс з собою малі грабельки. Ми сіли в бур'яні. Він був смутний, не говорив нічого й не мав охоти бавитися, як звичайно. Я дивився на нього. Нарешті він попросив у мене хліба. Я побіг до хати й виніс крадькома кусень хліба в пазусі. Олекса взяв його, виципнув кришку, але не їв. Потім встав, сказав, що грабельки дала йому тітка, і поволік їх за собою. Я проводжав його, а він загібав сліди своїх ніжок у пилюці й лебедів, наче до себе:

– Бувай здоров, бувай здоров!..

На Другий день я дізнався, що Олекса помер.

Оповідали, що за кілька днів перед тим ішов він біля панського саду, а паничі були на черешні. Він попросив у них черешень. Таки дуже милосердно просив. Вони сміялися з нього й кидали йому кісточки, а потім нацькували псами...

В гарячці перед смертю він просив черешень... Минали літа, я підріс і незабаром пішов світ за очі. Чоловікові жінка не вмере, помре лише дитині – мати. І виріс я на чужині, а в мене виросла туга за рідним краєм, за рідною матір'ю.

Я забажав бодай маленьку пам'ятку знайти по ній, воскресити її образ.

Так поїхав я в рідне село.

Батько привітав мене, як тінь із того світу, мачуха позеленіла і набрала богомольного виду.

– О, то ти ще живеш?.. Ми вже давно вважали тебе небіжчиком!

Простягла руку й показала на крісло. Під час розмови батько зиркав на мене, його, видно, будило сумління й спомини, бо відступав від теми і згадав кілька разів, що моє обличчя дуже нагадує йому покійну.

Мачуха спитала, чи пам'ятаю щось з дитячих літ, але потім пригладжувала надшивку сукні й не чекала на відповідь.

Я силкувався заспокоїтись, шукаючи хоч би тіні тої, яка навіть по смерті одна-одинок не покидала мене. Це була кімната, в якій я останній раз її бачив.

Ні одної пам'ятки не лишили. Тепер ця кімната була чужа й холодна...

Наймичка накривала на стіл, мачуха позіхнула й вийшла. Батько став сам не свій. Вона, видно, все людське заглушила в ньому. Старий шепотів сам до себе, блимав дико на мене очима, розводив руками і кривився. Це ранило мене в серце й мучило до краю.

Двері відчинилися. Мачуха тягла за собою щось, батько зітхнув, я піднявся і застиг на місці.

– Представлю тобі, Назаре, мого єдиного сина, доктора прав Ньюнка, – сказала вона з чванливою примхою і привела до мене карлика не карлика, а велику, перехилену набік голову з риб'ячими очима і неприємним усміхом. Вся решта тої мачушиної потіхи губилася в одержі дівка, тільки здорові руки й груба шия нагадували людину, закопану по пояс у землю.

Ми обмінялися поглядами, карлик вхопив мою руку і стиснув так, що я ледве витримав.

– Пардон! – заскрипів він, як криничний журавель. – Але я вважаю за потрібне представитися в тому значенні, щоб гість пізнав відразу, з ким має діло, і не судив по моєму вигляду, що в мене немає сили!

Він засичав і вишкірив два ряди здоровезних зубів, а те «моєму вигляду» виголосив гордо.

Я сказав, що не люблю ніяких доказів сили таким способом, але мачуха перебила:

– Від брата треба все приймати, тим більше, що він – доктор.

Мені було байдуже, хоч би він був міністром. Та Ньюнко напосівся на мене:

– Я чоловік практичний, здоровий розум – це моє серце. Стою на чолі фінансових та політичних інституцій і маю голос у головних суспільних справах.

Я дивувався з того свого «брата», мене забирала лють і милосердя, а вкінці – страх. Легко було зміркувати, що між нами щось важливе трапиться.

Він почав говорити про поезію й мистецтво і сказав, що не терпить їх, бо «плаксиві, бідні розбиваються в потемках і самі не знають, чого хочуть».

Мені стало нестерпно.

– Я сподівався, що ви це скажете, але чи не приходило ніколи вам на думку, чому саме поезія така і хто цьому винен?

Він хотів був відповісти однією з тих витертих бюрократичних фраз, якими воюють звичайно двоногі песиголовці, та я його зразу ж збив згори:

– Це тому, що наша поезія й мистецтво не мають ґрунту під собою, і доки політична влада буде в таких руках, як досі і як ваші, то нема надії на кращу долю народу...

Після вечері я лишився на самоті.

Вікно було відчинене у великий сад, і до мене навідалися мої товариші – думки.

Не хворий я, але життя без материної ласки, між чужими, самотнє життя в кривді й приниженні передчасно зломило мою юність.

Тепер мене кололи терняні думки.

Виперли мене з рідної хати, все забрали. Для Ньюнка. За те, що він народився калікою, обдарували його серцем і достатком. А я народився здоровим, і за це мене позбавили всього.

Я сперся на підвіконня, оглядав усе навкруги – рідне, знайоме.

Тут давно покинув я вівці й сопілку, взяв материні співанки й пішов у малярську школу. Опинився між тісними мурами, як птах у клітці. І ті мури, і той студений світ довкола огрівав теплом своєї рідної матері. В чужу, темну кімнату навідувалися дитячі сни й привиди, які приніс я з далеких, рідних лісів від моєї неньки. Ті щирі приятелі – сни – гуртувалися все самотніми вечорами й безсонними ночами довкола вогню, що палав у мені до мого поневоленого народу. Це була одинока відрада на чужині.

Гей, гей!.. Бувало, вибіжу до Сенюкового Олекси, сховаємося в саду, зладимо плужок із старого вістря та й оремо землю... Та Олекса давно помер, а мені так і не судилося орати своєї ниви.

Так скінчилася моя перша співанка.

Раз пастушком заблудив я в лісі, й після довгого плачу, голодного, мене зморив сон. Буджуся опівночі – чудні дива снуються по смереках, місяць пускає пасма крізь гілля на пні й корчі, верхи дерев гудуть тихо, а ген з могили виходить сновиди й стогне, аж гомін іде по лісу.

...Рано проснувся я, і раптом мені здалося, що встаю із домовини.

Потім вийшов на подвір'я з батьком. Спитав його, як йому живеться. Він довго мовчав, а потім почав жалітися:

– Зле. Таки так зло, що годі й виказати. Сам не вмію знайти ладу в тому всьому. Нечиста сила запанувала мною... Я став за попихача, за машину, що має працювати на жінчині та Нюнькові витребеньки, а мені самому ніде навіть місця нема. В усій хаті нема одної п'яді, де б я міг спокійно сісти. І до того ж та побожна відьма вічно жалить мене, що я лише про себе дбаю. Подумай лише, як ті всі побожні потвори вміють безбожно катувати! Вони обоє з Нюньком ненавидять мене в хаті, раді б зовсім не бачити мене. Ота жінка – це петля на мою шию, це така чорна хмара, що мене морозом проймає, коли її бачу, але я не маю ніякого порятунку. Я є невірником усього: підлоги, стін, дверей, години, навіть кожної хвилини. Тут не можна стати в чоботях, там не вільно заговорити, бо Нюнько спить, там не вільно опертися, бо буде люлькою чути. Нічого мені не вільно. Мене на кожному кроці обгортає страх, я власної тіні боюсь... Ходив я до адвоката, гадав, що дістану розвід, але він сказав, що розводи дають лише великим панам, а хлоп навіть думати про це не може. Завинив я сам через свій нерозум, дав обмотати себе, та й годі. Взяв собі жінку не під пару, а гадав, що буде така, як перша...

Стежкою, садами вийшли ми на цвинтар, до матеріної могили.

Було тихо. Сонце цілувало землю, на ній будилися квітки з медом і запахами. Білі хмарки линули по небу, як лебеді по синьому морю.

Мати наче дивилася на нас із-за тіней дерев.

Старий шепотів:

– Я віз її до лікаря, а вона хотіла вертатися додому і дуже побивалася за тобою: «Хто буде йому співанок вечором співати?.. Гей, чи знайдеться коли в світі серце, аби відчуло мій біль?.. Як Назар підросте, то перекажи йому від мене, що я гірко працювала. Видко, мало я собі ласки в Бога випросила, коли дав мені таку доленьку...» Тут ухопив її кашель, і вона зімліла... Пісня виколисала її і була щирою посестрою в радості і смутку, а вона була їй вірна до останнього подиху.

Мене охопив такий безмірний жаль, що мати враз з'явилася переді мною.

Її очі дивилися на мене, – моя безмежна туга воскресила її.

Я побіг додому і кинувся малювати її портрет.

Так минали дні.

В цей час я не бачив ні мачухи, ні карлика.

Глибока тиша навколо, надворі літо, в кімнаті повно світла, а я сиджу й дивлюся на свій твір. Слідкую за грою своєї душі, і образи приходять самі, як забуті хвили з життя моєї матері.

Найраніше вона з нас усіх встає, найпізніше лягає. Праця й праця.

Як звичайно, вона порається сама в хаті – й тоді завжди сумна. В самім розпалі роботи згадає про щось, оглянеться поза себе й стане нерухома, як статуя. При шитві, бувало, відведе руку з голкою, спинить її нараз, задивиться в призабутий спомин, а потім зітхне тяжко й шие далі.

В лісі – джерело. Ось мати йде по воду, та не доріжкою, а мохом, куди ще ніхто не йшов.

Покійна будить в мені душу, і переді мною постає дивний світ образів.

Ось я лежу хворий, вона на ослоні біля вікна пряде кужіль. Останній промінь сипле золотий цвіт на її голову, в хаті тихо, лиш веретено фуркотить і летить рівно довкола. Я задивився в неї і в небо за її головою і прохаю, аби заспівала щось. І вона співає.

Опівночі мені здається, що в саду шумить сумно вітер. Буджуся – довкола сутінок, мати сидить у ногах, дивиться на мене і плаче нишком. Вранці я проснувся, і мені стало легше. Мати винесла мене на призьбу.

Над головою – блакитне небо, а над обрієм товпляться білі й рожеві хмари.

– Оце славне товариство виступає в похід, а онде леви везуть богиню в ясному ридвані,
– вказує мати на хмари.

По нивах бує вітер, дівчата мигають серпами, співанка стелється далеко, як подільський лан.

Ой як ясненько, ой як миленько, куди сонечко сходить... А ще ясніше, а ще миліше, куди матінка ходить...

Мамо, мамо!.. Ти одна у світі свята. Недарма оспівують тебе поети.

Смерть закрила твої очі, як хмара ясні зорі. Батько сидів біля мене, задивився на портрет давньої дружини й проганяв рясні сльози.

– Тепер на старість не маю нікого, лиш її. Не раз у безсонну ніч здається мені, що вона стукає у двері, виходжу, а навколо – темно, глухо й пусто... Знаю, що не зійдемося вже там, тому живу з нею тут. І тону в споминах, тону, потопаю... А то явиться мені у сні – тиха, лагідна, як колись. «Вибачай, – каже, – що не додержала я тобі товариства... Дівчам узяв ти мене, рано вийшла я з тобою в дорогу, а в полудні змучилися мої білі ніжки, і тяжкий сон зламав мене...»

Увійшла служниця і сказала, що «пані» кличуть.

Старий скривився й вийшов.

Служниця вбирала в кімнаті, поглядала то на портрет, то на мене. Я помітив, що хоче мені щось сказати.

Я почав з нею розмову і довідався, що небіжчик її тато служив тут давно. Потім вона оглянулася й шепнула:

– Я б вам щось сказала, але боюся...

– Кажи, я не видам тебе.

Присадкувата постать зігнулася, буцім стирала пилюку; обгоріле, некрасиве, але добре лице її було схилене над роботою. Я почув ось що:

– Пані й панич у великому клопоті, бо гадають, що ви приїхали відібрати свою землю. Перед татом криються, бо він – за вами. Але ви стережіться, бо вони хочуть підкупити якихось людей, зв'язати вас і відвезти десь, ніби, як це я зрозуміла, до такого дому, що в ньому тримають божевільних. Все по ночах пані з паничем радяться, я це підслухала та й кажу вам, тільки прошу вас дуже, не видавайте мене.

Нам инколи й не сниться, що одна людина копає під нами яму, а друга – рятує.

В якому оточенні перебував я весь час!

Аж тепер я зрозумів, чому мачуха й Нюнько стороняться мене...

Вечоріло. Я вийшов у ліс і ліг серед гущавини. Земля, як мати, приймала мою журбу. В світі – гамір і праця пекельна, а тут – дрімучий ліс, що обгортає спокоєм.

Прийшла думка про карлика.

Колись в одну хвилию розніс би був його кістки, а тепер дивлюся більше в себе: життя навчило терпеливості.

Спокійно й не без серця дивився я на карлика.

«Це ж, – думав собі, – та неси́та, чорна сила, що давить людину, чатує по всіх закутках, щоб ограбити, здерти шкуру, затоптати в болото. Якщо пустиш собі кулю в лоб, то ще не застигнеш, а вже чоботи стягають з тебе...»

Думки блукали, як змучені журавлі над морем.

Раптом я почув тупотіння в корчах. Здавалося, звір гнався за звіром. Зчинився близько тріск, я придивився – спереду втікає дівчина й хлипає, а за нею женеться карлик, однією рукою відпихається від землі, а в другій – прут.

Я схопився й заступив йому дорогу.

Місяць світив на нас, ми дивилися хвилию один на одного.

– Ти що тут робиш? – проскиглив карлик. – Всюди тебе повно! Носишся з потайними планами – характеристика твого народу й матері!..

Я приступив до нього.

– Що верзеш?..

– Іди з дороги! – зашипів він і вдарив мене прутом.

Я схопив його за горло й підняв в одній руці. Він метався, але я робив тепер своє розважно й спокійно.

Пригнув грабову гілку, обернув її навколо шиї карлика і пустив його в повітря.

Після цього мене охопило омерзіння, я якийсь час блукав лісом, потім отямився і помчав до хати.

Тут стрінула мене несподіванка. Карлик мав занадто сильну шию і руки, щоб повіситися. Він розірвав гілку – полетів униз, прийшов додому і розповів усе матері. Я саме застав, як він із мачухою дер портрет моєї матері на куски, й обоє топтали його ногами.

Вони накинулись на мене, як хижі птахи, але не пройшло й хвили – і я знайшов найпростіший спосіб, якого досі ніколи не пробував.

Я підбіг до мачухи, захопив її за волосся, кинув на землю і почав бити. При цьому зауважив, що її тіло – як у рисі, що в ньому не домацаєшся кісточки. Та раптом чийсь руки обкрутили мене в поясі, як вужівкою, – я впізнав карлика.

У мене мигнула думка, що так обкручуються і давлять моїх темних братів іноземні п'явки, і це вивело мене з себе.

Я захопив карлика за ноги і почав бити ним мачуху, кидав на землю, як клубок. А він обгорнув руками голову й сичав одне:

– А таки мені нічого не вдієш!..

Моя лють перейшла в божевілья...

* * *

І ось я знову на чужині. В рідний край не вернуся ніколи. В самоті і нудззі ковтаю гіркий жаль.

Так минають дні за днями.

А ночами переслідують мене примари. Десь серед темряви постає переді мною в полум'ї гніздо гадюк, що поневолили мій народ, я тікаю в долину, а переді мною тінь аж до горизонту – купається в крові на спаленій, потрісканій землі: ніде – ні корчика, ні билини. Я падаю в провалля, а за мною з гори котиться голова карлика...

Як тільки задумаюся на самоті або спочину на хвилю – бісова голова летить за мною.

З цього часу образ матері не з'являється переді мною, але я чекаю його з надією і сподіванням...

Гнат Хоткевич

31.12.1877 р., Харків – 08.10.1938 р., там само.

Закінчив Харківський технологічний інститут. Перші оповідання опублікував у 1897 р. в журналі «Зоря», пізніше співпрацював з «ЛНВ». Вступив до хору Миколи Лисенка, виступаючи солістом-бандуристом. Взявши активну участь у революційних подіях 1905 р., змушений був емігрувати в Галичину. У 1909 р. організував на Гуцульщині Гуцульський театр, з яким виступав до 1912 р. Написав на гуцульські теми п'єси, романи «Кам'яна душа», «Довбуш», багато оповідань.

У 1912 р. повернувся в Україну, де його неодноразово арештовували. В 1920-х рр. викладав українську літературу та мистецтво гри на бандурі. У 1929—1931 рр. видавництво «Рух» випустило вибрані твори Г. Хоткевича у восьми томах.

Г. Хоткевич – автор історичних повістей «Авірон», «Берестечко», трилогії про Тараса Шевченка, біля двохсот музичних композицій.

23.02.1938 р. Г. Хоткевича арештували і згодом розстріляли. Оповідання «Портрет» і «Біла» походять з видання: «Твори», т. 3, 4.10.1929.

Портрет Фантазія

I

Тихо йшли вони удвох і вели бесіду. То була розмова сірого буденного життя. Відгомін безцвітних днів, років чувся в їх розмові, тези життєвої філософії. Дух їх тинявся серед базарів, поневіряючись за право участі в боротьбі за існування, й очі їх не зверталися з гімном хвали до блакитних небес...

Але нараз зупинились вони обоє, мов під примусом чиймсь – зупинились перед вітриною пекарні.

Там був виставлений, як рекляма художника, портрет... То був портрет дівчини...

...Високо зачісане волосся відтіняло розкішшю темної корони матове обличчя. Горде, рівне чоло, рукою генія виточений із мрамору ніс, підборіддя, маленькі трохи сухі губи, звабливий зворот голови – то було якесь чаклунство, то було втілення свавільних до шалу принципів краси... Неможливо було одірватись очима, неможливо було винайти такої хвилини, в яку хотілось би сказати: «досить дивитись, відійди!» Але найчарівнішими, найбезумнішими – були очі...

Якась сумна втома світилась у них, в тих очах. Там була і ласка божества, і прохання, там було море сліз, там була загибель. Тисячею ясних, блискучих зорями вогнів, світилися ті надзвичайні очі. Важкою дугою темних брів, стрільчастими, мов блискавка, віями, дивним тоном повік важких, немов з трудом піднятих, вони прорізали темноту й фальш, вони доходили до таємних глибин людського духу... Що там, за ними, за цими чарівними напрочуд сторожами внутрішнього світу? Що бережуть вони ревниво, які скарби ховаються в них? Про що вони, дивні очі, питають? Навіщо вони так безмежно жалібно молять?

– Іда! Іда! – скрикнула панночка.

Студент здригнувся. Йому здавалось, що та краса – то абстракція, безтілесна ідея, перед якою можна впасти на коліна, яку можна кохати до фанатизму, але відчувати її п'ятьма своїми органами чуття, пізнати її – неможливо.

– Хіба ви... ви знаєте її? – спитав він.

– А як же, як же! Та це ж дуже гарна наша знайома. Я давно її знаю, дуже давно... Тепер вона два роки вже як умерла...

Лоріо чомусь не мав і сумніву в тому: звичайно, вона вмерла.

– Мені дуже жаль, що я не була при її смерті... Я не знала, що вона тут умерла, в нашому місті, а то я пішла б до неї, що б там не говорили, як би не дивились на це... Її ж, знаєте, не приймали тут... Вона... негарною стала останніми часами...

Вона... ні, я не хочу нічого казати, нічого... Нехай буде досить уже того, що й так знаходяться охочі паплюжити її пам'ять... А їй було всього вісімнадцять років! Вісімнадцять років, коли вона вмерла...

А яка вона була розумна! Голос, стан, хода... Ні, це така була краса надзвичайна, що не можливо було дивитися байдуже на неї. Коли я побачила її вперше на вечері – я остовпіла, я просто остовпіла! Як зараз стоїть перед очима її чарівна фігура в червоному вбранні, з високим стюартівським коміром...

Як приїхала вона раз до Е...ву, то один фотограф трохи не на колінах молив її, щоб вона дозволила сфотографувати себе Юдіф'ю. О, яка то дивна Юдіф була!..

Вона все хотіла на сцену. Так що ж... Батько – нізашо, нізашо... Не хотів і слухати навіть. І вони, вони, родичі її, винні, що вона зробилась такою... Кажуть, що вона ганьбила батькове ім'я, що вона... А, та не хочу, не хочу я про це нічого говорити. Я певна, що більша половина всього, що про неї говорять, це – заздрощі, зміїні почування підлих душ!

Ну, що ж! Тепер її немає вже між нами... Вона вмирала, а їй було тільки вісімнадцять років... тільки... І як я вірно передчувала! Мені завжди здавалось, що вона рано скінчить життя, що її або уб'ють або вона сама наложиться на себе руки... Так і сталося... вона отруїлась... Людська підлота звела її зі світу! Ще ті живуть і довго житимуть, хто словом і ділом приточився до її загибелі, а її немає вже... Пам'ять її потоптано, ім'я звучить тільки на устах нікчемних і підлих людей...

Їй кланялися сотні, їй завидували тисячі, а єдиним, однісіньким свідком її смерти була чужа людина – артист; у нього на руках вона з повної життям красою дитини стала холодним трупом... Кажуть, що після її смерти, коли їй розпустили розкішне безконечне волосся, коли прикрили її білим газом, вона була до того прекрасною, до того чарівною, що неможливо було очей відірвати!..

Я вірити не хотіла, коли вперше почула про її смерть. Як? Іда вмерла?.. Казкою мені здавалося те, казкою, як і всі ті, що про неї ходили... Але наші написали до її рідних – і відповідь була, що то правда... Батько її, кажуть, збожеволів. А хто ж більше й винен тут, як не той же самий батько? Він суворістю хотів побороти невпинну натуру, він не знав розумного виховання, бо не йому слід було бути батьком Іди. Він був варваром диким лісовим, котрому доручили глядіти дивної статуї, зітканой із першого кохання, з мрій поетових та чудових пісень солов'я. І він розбив ту статую, бо він варвар, дикун, що звик іти на ведмедя...

Батько її не пускав нікуди із свого брудного містечка, хотів залізом прикувати ніжну троянду, коли вона, розкішна квітка, рвалася на чисте й блискуче повітря. А мати балувала її, потай дозволяла те, що явно забороняв батько. Довкола... хто був довкола? Жінки не любили її, заздрили з самих пелюшок, не терпіли її поміж собою з самого дитинства, з перших кроків життя вона опинилася серед мужчин, серед їх лестивого тиміям²⁷. Вони говорили їй компліменти, їх нечисте дихання заражало атмосферу вже тоді, коли Іда була ще дитиною, коли тільки зверхня сила удержує від гріхів проти природи, а кожний з тих мужчин, мов обов'язок гнусний який, щиро виповняв діло розпусти... Підлі люди! Вони зганьбили ангельську істоту, вони брудотою наповнили безмятежний і дорогий сосуд, а потім, коли забачили плід паскудних трудів своїх – тоді вони сміялися з неї ж, тоді вони з огидою плювали їй в лице!..

Я ніколи, ніколи не забуду одного вечора! Це був якийсь бал. Я сиділа біля столу, продавала квитки чи що. Біля мене було багато молодіжі, студентів; сміялись весело, балакали. Але ось, як королева, в білому убранні під руку з моїм cousin'ом увійшла вона...

– А, Катруся! Ти тут? А ти мені потрібна на декілька слів, – звернулась вона до мене.

– З охотою. Зараз я скінчу.

– Ну, то я присяду біля тебе, – і увільнившись від руки свого кавалера, вона рушила до мене...

Тоді з купи студентів, що стояли довкола столу, вихвачується один...

– Pardon! Тут місця заняті..

...Мов громом мене прибило... Така образа!.. Це ж привселюдний ляпас. А мій cousin... як погано!.. Його дамі кинули в лице таку образу, а він... тільки взяв її під руку, і вони вийшли з залі... Та коли він знав усе про неї, то він не повинен був приходити туди! Коли ж прийшов, то повинен був і боронити свою даму, хто б вона не була.

А дами наші, дами! Скільки жовчі розлилось у них за безщасні вісімнадцять років життя Іди! Та й як же? Варт їй було з'явитися де-небудь на балю, на вечері, як майже всі забували

²⁷ *Тиміям* – фіміям. – 103 —

про існування своїх дам і все йшло за нею, все їй поклонялось. І дами тоді писали листи... За котильоном²⁸... Якої брудоти тільки не діставала вона в пахучих записочках! «Чи не забули ви одягтися вдома?» «Який маляр вас розмалював?» «На ваші убрання, мабуть, небагато йде матерії» і т. д. і т. д. без кінця... Скільки злоти, скільки погані й заздрощів!.. Ну, нехай це тоді, коли вона... вже не була тією чистою Ідою, якою я знала її. А раніше? За що тоді вони ненавиділи її?..

То було творення неземне, осяяне світлом богів... цілком зрозуміло, що їм, таким сотворінням, призначене життя не тут, а десь у невідомих нам світах...

А скількох з розуму вона позводила!.. Яких тільки станів і верств не було серед її поклонників! Там у них, в її рідному містечку лікар один... Він, мабуть, разів із двадцять освідчувався. Усі дивувались, питали його. «Невже ви не побоялися би взяти Іду за жінку?» – «Хоч година одна та моя!» – відповідав він на те.

– Поміщик один – тут недалечке його маєток з тисячами десятин землі. Багатий, як Крез. Там діло було з драмами родинними, доходило за малим не до самогубства чи що...

А юрист, один... Поїхав він чогось по ділу до того містечка. Ну що ж? Звичайно, нудьга – страшенна! Вийде на бульвар – курява, духота, сморід... І можете собі уявити його остовпіння, коли він серед усієї тієї обстановки повітового містечка зобачив таку неземну красу! Та він одразу трохи з ума не зійшов!.. Звичайно, знайшов спосіб познайомитись, познайомився, бував у них... Уже й осінь, уже й зима, а його немає вдома; діла запущені, товариші пишуть, дивуються. Нараз він приїжджає. Бігає, турбується, вносить подання до «Музикальної школи» і їде знову назад... Батько – нізащо! І слухати не хоче... «До великого міста? Та нізащо в світі! Там знівечать мою Іду, попсують!»

А тут, як у нашому місті вона була – і-і-і, Боже мій! Губернатор шле величезні букети, місцеві аристократи теж... Погорда вищих жіночих кіл, сальонові шуми... Та що й говорити! Навіть, як у потязі вона їде, було, то зіходяться всі з вагонів, щоб подивитися на неї. Ні, гріх, гріх такий же тяжкий, як перворідний гріх Адама, тяжить на тому, хто перший заплямив того чистого херувима!

І не дивуйтесь тому, що я так більш-менш... ну... ідеалізуючи чи що, дивлюсь на неї. Я думаю, що неможливо інакше. Вона ж була красою, єдиним з проявлень тієї Вічної Краси, якій ми звикли поклонятись з далеких-далеких віків. Вона всюди, та Краса: і в шумах непробудної тайги, і в бризках сріблястих водоспаду, і в безлічі зірок небесних, і в музиці, в поезії... Хіба коли ми слухаємо увір музичний, ми дивуємося тому, що патлатий суб'єкт якийсь ловко водить кінським волосом по баранячих кишках? Хіба перед дивною картиною ми роздивляємося, як то зручно поклав чоловік кольорову землю на тканину? Ні, ні, й тисячу разів ні! Ми ловимо душею завдяки очам, слуху відгомін тієї Вічної Краси, котра є альфою й омегою світу. То – вісь, біля якої крутиться всесвіт. І вона, моя безщасна Іда, була єдиним з проявів тієї Краси, і проявом може найвищим з усіх, бо то дух живий, безсмертне сотворіння, а не плід робочих рук...

Cousin мені розказував... Був раз у неї тихим присмерком. Вона тужна чогось була, душа її боліла, мабуть... Очі світилися тихою печаллю, і в них бачився безмежний океан горя... Брат сів до роялю й почав співати найулюбленіші її романси... Нараз почулися звуки істеричних, невиразно болючих ридань нервових... Вона плакала...

Мов вилитись уся в сльозах вона хотіла... О, цей плач!.. Боже мій! Народитись... жити, умерти – і не зустрінути ні одної благородної людини на дорозі, не почути ні єдиного здорового чесного слова!..

²⁸ Котильон – спеціальна маленька папочка з картками паперу, яку мала кожна дама на балю і куди кавалери записувалися на танець. – 104 —

* * *

...Низько схиливши голову, йшов студент і слухав. Тільки очі у нього блискали якимсь тривожним вогнем. Йому здавалося, що й він несе на собі частину того гріха, що й він якось несвідомо приточився до руйнування п'єдесталу під ногами тієї дивної статуї краси. Попався на дорозі каліка, безногий... Студент помацав у кишнях, несвідомо вийняв відтіть монету й кинув до чашки каліки, не тямлючи навіть, що то були останні гроші.

Скоро розпрощався із своєю спутницею і, прибитий, придавлений якоюсь нечуваною силою, прийшов до своєї темної хатинки десь аж на четвертому поверсі.

* * *

Страшно скрикував уночі й жалібно стогнав. Йому снилося щось повне незцілюмої муки, повне страждань.

* * *

Тихий, маненький, запашний будуар. Світло м'яке, ніжне, квітки, екзотична зелень – і звуки, звуки, звуки... Вони не тут, вони десь, може не на землі навіть. Вони мов світло, розкидані всюди, ростуть з душі, хвилями охоплюють істоту... Рвонуть одразу розкішно блискучим акордом, тихо понесуться в далечінь, зачіпаючи відповідні струни серця, плескотом поетичної мрії залунають і прокинуться білими тінями десь далеко-далеко... В них і спокій терпіння та смерті, і радощі життя, і темрява сумної ночі, і пекучий погляд божевільних очей... А біля великого венеціанського вікна стоїть на тлі зірчастих небес чорна, дивно-прекрасна фігура, оточена, мов рабами, розкішними рослинами... То – вона... вона...

Лагідний оксамит закриває тіло, мов навмисне для того, щоб ярчіше блиснув у вічі сніжно-білий лебединий вигиб ший. Великі круглі серги меркнуть своїм золотом перед дивним кольором ланит; нема дорогоцінного каміння, лише два діаманти впали униз із розкішних очей, дві перлини повисли там – і перлинам тим ціни немає... Ще не рвуть ридання тіла, ще не тремтить воно усе, мов бурею зігнуте, але зараз, зараз розіллється море пекучого болю, зараз зірветься з чарівних вуст безумний протест...

* * *

І піт холодний виступив у нього на чолі... Він прокинувся. Біло й стукало у скроні, руки тремтіли, а душа боліла так, як ніколи ще...

Морем безмежним журби підіймалось чуття десь з глибин, рвуча скорбота розривала серце.

Дивився широко розкритими очима в повні темряви кутки кімнати, ловив вухом найменший звук – і знову засинав важким, мов камінь, сном, уривчасто дихаючи.

* * *

...пишний бал. Мов високо-високо десь пливе вверху чийсь стан... Та фігура оточена людьми, але люди ніби маліють коло неї – і вона одна, самотна, пливе у височині, сіючи світ сонця, блишучи навколо правдою краси. Біле, ткане ельфами й феями лісів убрання, розкішна гірлянда квіток через плече, антично зачісане волосся, а в руках мірт, зірваний закоханим

янголом в небесних садах... Кожний крок дише царственным достоїнством і сіє дивні пахоші навкруги... І це вона... вона...

І мов з підземних царств яких, мов з глибокого повного болотяних сморідних парів багна якого... піднялось доверху зло... втілення зла... Дише воно убійним диханням, сипле палючими іскрами заздрощів. Озброєне воно в мідну сталеву кольчугу сліпих тенденцій, а в правій руці держить тонкий, як жало зміїне, кортик, в усю довжину якого отруйними кислотами випалені слова й речення благонравних матрон, жриць таємного культу розпусти... На кінці кортика блищить брудна якась, смердюча крапельина... То – осуд загальний, то короткозоре нахабство, то лайка п'яного, що зайшов до тихої оселі щасливих людей...

І повільно, але безповоротно, як смерть, зростає воно, підіймаючись усе вище й вище... За ним у першу голову батькова строгість з ферулою короткозорої глупоти в руці; там далі сонм родичів, кривних і близьких, і дальніх з чорними вишкіреними зубами, з кістлявими пальцями, простягнутими вперед. Ще далі – всілякі знайомі, ті, що знали, бачили, і вони теж хитають головами, плюють собі під ноги, а в той же час хижо і розпусно дивляться уверх, скосивши очі... А далі ще за ними – безконечний хвіст усіх «перших стрічних», хто гордо голову дере догори, хто аж підстрибує з висунутим язиком, хто удає спокійного – і ні одного, ні одного з них без задньої мислі!..

...Тихо підіймається рука з-під чорного плаща... наче рухається нетерпляча крапельина на кінці зміїного знаряддя... Все вище, вище кінець той... А вона в своїй гордій неприступності, в своїй царственій величності і не помічає навіть того...

Нараз... мов хижий звір єхидний стрибнув, мов блискавка блиснула – впала смердюча крапельина на дивну щоку богині...

Ах!..

І на тому місці – опалена чорна пляма... Брудними патьоками розбризкалась вона по божественному рум'янцю, пропалюючи слід за собою... Зачувся похоронний дзвін, радісне скигління огидливих голосів. Чорне знамено розвилось над головою і, тріпаючи полотнищами в задимленому повітрі, мов нахабно сміялось: ха... ха... ха...

* * *

і знову прокинувся, знову судорожно стис руками подушку... «Забуття, забуття!»... просив глузд, а щось вище веліло думати, думати, думати...

II

Рано на другий день Лоріо вийшов з дому. Він простував до тої пекарні.

Двірки мели вулиці, лаялись; молочниці йшли з молоком; сонні нічні візники тихо плентались на своїх шкапах, і курява стояла на вулицях. Магазин був ще замкнений.

Довго ходив Лоріо поблизу, обійшов той квартал довкола кілька разів – магазин не відчинявся. Нарешті вийшов з пекарні сонний прикажчик, відкинув віконниці, порозчиняв двері. Лоріо наблизився до вікна – там нічого не було...

Знову блукання по вулицях, знову чекання. Лоріо думав, що ще рано, що портрет виставлять нарешті; підходив до вікна через кожні десять, п'ятнадцять хвилин – але там, як і раніше, нічого не було... Лоріо увійшов до магазину.

– Будьте ласкаві, скажіть: де дівся той портрет, що був у вас виставлений учора? – спитав він.

– А право не знаю! Вчора вранці художник попрохав дозволу виставити; я дозволив звичайно. Ну, вчора ж увечері він і взяв його, а де дів, того вже я не знаю.

Лоріо вийшов – більш не було надії...

Щось кольнуло його в серце... він підняв голову і стрівся поглядами з портретом, виставленим на тій же вулиці, недалеко, в якійсь перукарні...

– По пекарнях... по перукарнях... – заболіло в серці.

Лоріо, обіпершись на залізне підвіконня, почав дивитись...

Він жив очима в тому портреті; йому хотілося злитись воедино з тим полотном, щоб не тільки око: а всьому можна було б почувати ту красу... А з вікна, півобертом, сяяло й пишалось дивне обличчя. В чорному-чорному волоссі вилискувався алмазний серп, і прядки шовковистих кілець вилися над чолом; рожева, виткана з повітря й тіней, одіж стягнулась невеличким аграфом на грудях, а на правому плечі, вирізьбленому самим божеством, красувалася розкішна рожа...

Лоріо стояв, схилившись обома ліктями на підвіконня, припавши лобом до віконного скла. Біля нього збиралась вже кілька разів байдужа юрба, знову розходилась і знову збиралась; критичні замітки, іронічні й глупенькі, пошлі й бистроумні, – все те не чіпало його... Він стояв.

* * *

– Де живе той художник, що виставив цей портрет? – спитав, увійшовши до перукарні.

– А там на портреті є його адреса.

Лоріо глянув на портрета і тепер тільки побачив, що на ньому й справді ізверху наліплено було картку, де значилась адреса, прізвище, навіть ціна портретів, які можна було замовляти у того маляра... Лоріо подався за адресою.

Брудна прихожа, запах фарб, олії, лаку, скипидару неприємно вразив Лоріо. Вийшов замусолений низенький суб'єкт.

– Чим можу служити?

– Ви в перукарні виставили портрет. Я хотів спитати: скільки ви за нього хочете?

– Вибачте, але... той портрет виставлений не для продажу.

– Все одно... Скажіть, скільки вам дати?

– Бачите... то така гарна рекляма... Я зовсім не думав продавати...

– Ну ви собі зробите другий, не все одно?..

– Гмм. Ціна йому... п'ятдесят рублів.

Лоріо сунув руку в діряву студентську кишеню... Там нічого не було...

– Знаєте що, – сказав тихо, – у мене зараз нема... – Я вам принесу завтра. А ви дайте мені записку, щоби я міг узяти той портрет до себе.

Художник усміхнувся.

– Ну, знаєте, наряд, кажу, чи хто-небудь зробив би так на моєму місці.

– Я вам дам свою адресу, я... я вам дам усе, що хочете: дозвольте тільки мені взяти портрета зараз. Завтра ж, а може, й сьогодні увечері, я принесу вам гроші. Знаєте, – і Лоріо нахилився лицем до лица. Усміх якийсь грав у нього на губах. – Я вам скажу... у мене власне грошей нема, а у мене є перстень моєї покійної матері. Він дорогий. Завтра або сьогодні я його продам – ті ваші гроші будуть у вас.

Очі маляра загорілися.

– Коли вже хочете, я вам услужу; ви йдіть, несіть ваш перстень, я сам його у вас куплю, а тимчасом я поїду по портрет. Ви приїдете з перснем, а я з портретом.

Вони роз'їхались.

Через пів години в тій же хаті на мольберті ефектно стояв портрет, біля нього задуманий Лоріо, а маляр розглядав вийнятий із футляра перстень, прихилившись до вікна... Камінь блискав у промінні сонця...

– Я вам можу дати за перстень... цей портрет і ще сто рублів.

Лоріо посміхнувся.

– Я знаю ціну тому персня, але від вас я хочу тільки портрет і триста рублів...

Той і не змагався... Скоро все було покінчене, і Лоріо, мов душу свою бережучи, поніс портрет додому... Там він поставив його на стіл і, зачавши дихання, близько-близько дивився на нього... Вуста його щось шепотіли... Йому хотілося пити, але вийти – означало відірватись очима від тих неземних очей, а він не хотів того...

* * *

– Що це Лорьки так довго не видно в університеті? – спитав один студент другого, стрившись у напівтемному університетському коридорі.

– А чорт його знає.

– Може, занедужав?

– Може... От я піду сьогодні до нього, – і о п'ятій годині вечора в двері кімнати Лоріо стукав товариш.

– Хто там? – почулося зсередини.

– Та я! Чорт! Ще з докладом до нього.

Двері відчинилися, студент увійшов і – зупинився, остовпівши.

Кімната уся була укрита килимом; зелені, квітів було без числа, великі рослини були розставлені де тільки можна. Важка штора закривала єдине вікно, напівосвітлюючи всю ту обстановку, а посередині маленької кімнаточки на високому рівному мольберті, в задрапованій золотій рамі стояв розкішний великий портрет... Повітря було запашне, повне вогкості від багатьох рослин.

– Лорко... що це? – не сміючи навіть підняти голосу, спитав студент.

Лоріо з палаючими очима взяв його за руку і підвів до мольберта.

– Ти бачиш?... От я й думаю тепер про неї...

– Про неї? – дивуючись протяг студент. – Та хіба ж ти не знаєш, хто вона така? Це ж...

– Мовчи!.. – скрикнув Лоріо і аж затрусився увесь... – Ще ти писнеш одне слово...

– Лорько!.. Що це з тобою?..

– Тс-с-с. Ти мій бувший друг, і я тобі зараз розкажу... Ти подивись: тепер у неї в очах є те, що мені так хотілося побачити... Я думав, думав, я дивився, не перестаючи – і бачив ясно, що там, на тому портреті нема в очах чогось. Там навіть і очей зовсім нема... І це мене мучило: мені все хотілося вдихнути в них життя, а смерть вигнати... але я не міг, бо не знав її раніше. О, як би я знав її – я б міг! Ну, а тепер... Тепер же тобі відомо: вона вмерла... і її накрили білим... от так, – і Лоріо бистро спустив біле покривало на увесь портрет.

Студент боязко дивився на свого товариша. Він хотів щось сказати, але Лоріо спинив.

– Тс-с-с... тс-с-с!.. Ти краще нічого не говори... їй болюче вражає вухо всякий грубий скрик. Я, бачиш, щоб не ображати її, зробив тут оцю обстановку... рослин купив... У мене тепер тільки персня нема, а то я поставив би тут рояль... великий, дорогий... Сядь, сядь, я тобі буду розказувати, як я найшов її очі...

Ах, як я шукав їх, тих чарівних очей! Я спав – а вони бачились мені уві сні, яскраві такі, стомлені... Я виходив до річки – вони з хвиль блискали, плескались, мов русалки, і мов русалки ж, манили мене до себе в світлі блакитні глибини... Іноді я бачив їх високо-високо на дереві, серед листя... а листя жовте таке... жовте... Уночі часто я прокинувся, було, і дивлюсь угору. А там тріпотять скажено-веселі звуки і несуться в танці якісь безтілесні чарівливі образи... перегинаються так, знаєш, граціозно, плещуть в долоні. А сміх, сміх веселий який у них!.. Бакх регоче сп'янілий, а поганий Сатир силкується розв'язати сандалю на нозі у пишної німфи... А тільки блиснуть вони, очі – як все зникне, поблідне!.. Музика все далі і далі, і дзвін тихіший, мелодійний... а вони сяють, сяють, промені ллють у мою кімнату...

І так мені, знаєш, стидно стане за себе, за нас усіх, глупих людей... Я просив у неї прощення, а вона тільки скорботно так дивиться... з докором!

Ну що ж! Невже ти думав, що я вічно можу зносити той докір? Я мусив знайти її очі! І я знайшов!.. Я пішов просто до свого знайомого художника. Він п'яниця, так, він п'яниця, але у нього бувають золоті моменти. Знаєш – це велике діло: мати золоті моменти, мати хоч декілька хвилин у житті повних надхнення, забуття... Ми всі... Ми не мали й не будемо мати тих хвилин, а він мав, я знаю дух у нього живий. Він п'яниця – а він став і плакав, плакав над портретом... Я теж плакав – я думав тоді, що можна плакати...

І він сказав: «Так!.. Я напишу її очі»... Він сказав: «Я напишу».

Але ти думаєш, певне, думаєш, що я її кинув? О, ні! Я zostався у нього, я у нього жив, хоч він і не пускав мене до свого ательє. Я тільки ходив усе по хаті і ждав. А як я ждав?.. Так ждати можна тільки раз, тільки один однісінький раз у своєму житті!.. За кілька день він крикнув мені: «Готово! Тільки голова». Я увійшов, і...

І Лоріо швидким рухом відкинув покривало з портрету... Блиснули очі... мов ударили по нервах... У хаті було тихо... Лоріо вдержував дихання...

– От... От бачиш?.. От і ти захопився – отак само і я. Я впав на коліна, я обхопив образ руками, я не хотів його пускати, а він кричав на мене: «Ти підлий! Ти хочеш посміятись з портрета! Його треба скінчити!» – і виштовхав знов мене з ательє... Я ридав перед ним, просив пустити – він не хотів...

І знаєш, – Лоріо блиснув очима, – якби він захотів відібрати собі портрет – я не вагався б ні хвилини задушити його! Але він – о, він людина! Він віддав мені портрет, а сам пішов... пити горілку...

І от бачиш: з тієї пори портрет тут, і я ні на момент його не кидаю... Навіщо ж я буду так ображати її? В неї й так уже кидали болотом... її ненавиділи, з неї сміялись... Бездушні люди. Вони втопили її, а потім сміялися з того, що її обличчя посиніло від холоду води... І мені... так жаль її... утопленої... так хочеться врятувати її... Я чую вночі, як кричить вона десь унизу... вона не хоче вмирати... Я чую... я кричу їй у відповідь... а витягти... витягти – не можу... І я плачу... плачу тоді... прошу прощення... А вона... вона не хоче простить мені за те що... я теж людина...

І, тихо схиливши голову на руки, Лоріо беззвучно заплакав... А з пишних золотих рам сяяло красою райське обличчя...

III

Лоріо увійшов до купе вагону. Бережно поклав щось велике, загорнуте в білий єдваб. Сів і сам, одкинувшись на спинку. Доколя йшла звичайна метушня: стукали дверима вагону, увіходили, вибігали, заглядали до купе. Лоріо встав і зачинив двері.

От дзвінки, другий, третій... Короткий свист паротяга – і рухнувся тихо з місця вагон... швидше й швидше летять назад і станція, і буди, і жандарми, геть полетіла колія, ліхтарі стрілочників, зачорніло темне-темне поле у вікні... Мряка й спокій! тихе стукотіння... Блиснула електрика в стелі, стало світло, а вагон, гримаючи колесами, все нісся й нісся вперед... То Лоріо хотів одвезти портрет Іди до батька й матері, а сам... сам куди-небудь...

...Тихо підняв він закинуту голову. Прямо перед ним лежить загорнута в біле велика рама... Вона манить до себе, тягне... хочеться розкрити – і Лоріо вже двигить несліливо руку... але нараз, мов опече вогнем, відсмикує назад і рішучим рухом знов одкидається на спинку...

От приїхав. Брудне, погане містечко. Нахабні візники на розбитих шкапах. Темне поле. Потім вулиці брудні з керосиновими ліхтарями... Назвав прізвище і за декілька хвилин підїхав до маненького будиночка і дзвонив уже біля підїзду.

– Що вам угодно? – питала Лоріо старенька жінка, коли він увійшов, несучи з собою портрет.

Обстановка була середніх достатків; нічого такого, що б кидалося у вічі, все просто.

– ...з ким маю честь...

Стара сказала своє прізвище... То була мати...

– Простіть, що я так пізно насмілюся турбувати вас. Річ ось у чім: у мене є портрет вашої дочки... Я... я... не можу більше мати його в себе. Єдині руки, де він достоїн бути, це ваші – тому я приїхав сюди до вас.

– Портрет? Ви знали її? – скрикнула мати.

– Живою – ні... Навіть не бачив ніколи... Але... то потім. Хочете бачити портрет? – і, не чекаючи відповіді, тремтячими руками він розв'язав едвab, вийняв портрет і поставив на дивані...

Голосно заридавши, кинулася до нього мати... Лоріо стояв мовчки, у нього лише якась легка судорога іноді кривила лице.

Нараз чиясь холодна, мов крига, рука лягла студентові на плече... Лоріо здригнувся. Біля нього стояв високий, весь сивий дід. Довга борода спадала вниз... очі блищали страшно...

– Це... мій портрет? – спитав він ледяним голосом.

Лоріо кивнув головою...

* * *

Довго у цей вечір сидів Лоріо. Він слухав безконечні оповідання про найдрібніші пригоди життя Іди, він думкою стежив за нею, як вона росла, як розвивалась, кріпнула, як розцвітала її краса... Гос трим поглядом шукав він у рисах матері чого-небудь, що нагадувало б «те» обличчя, і все слухав, слухав... Тихо бреніли струни десь далеко в душі без страшних термосінь, без вибухів, без реакції. А мати розказувала все: вона чула, що перед нею людина не з банальним співчуттям на вустах, а людина, що могла би молитись на її Іду... І йому показували її кімнатку, її книги, зошити, навіть іграшки, якими гралась вона малою; йому давали на згадок її фотографічні портрети, але він відмовлявся, не хотів брати...

Тут, по цих кімнатах вона ходила, тут мріями оточувалось її серце – і тут же люди замість того, щоб оспівати її в дивній пісні, навчали її всякій гидоті.

Лоріо зостався ночувати: йому хотілося хоч одну ніч подихати тим повітрям, яким дихала колись вона... Йому одвели кімнатку, побажали на добраніч... Лоріо ліг, не роздягаючись, на ліжко; передчував, що спати вже не буде. Серце немов скам'яніло: не чулося вже гострого жалю, тільки біль тупий, до якого він звик за останні часи, стояв в усій істоті.

* * *

Тихо... Раз, два, три... чотири б'є годинник... пробило дванадцять. На столі горить лампа. Стих бій – знову розмірно цокає маятник... Колихає, гойдається голосна тиша...

От поворухнулася ручка в дверях... Тихо, без шуму причинились вони – і до кімнати увійшов... батько.

Він був увесь у білому. Сів на ліжку.

Лоріо підвівся...

– Тс-с-с, – казав тихим шепотом старий. – Я їм уже казав, щоб вони не хвалили її у вічі. Я їх уже просив... Тільки вони тоді мене не слухали...

Лоріо задумано дивився на божевільного.

– Вони не слухали, а вона й вмерла від того... І так... зовсім умерла. Вона розкриє груди і любить, любить, щоб сніг зимою прямо падав туди, на гарячі груди... Я, знаєш, ніколи не

ходжу до неї вдень, бо я вдень зайнятий – я в суд ходжу вдень, у мене багато справ... дуже багато справ у мене... я краще уночі. А тебе я полюбив і з тобою я рад... Тільки ти повинен скинути чоботи, бо вони скриплять... Сьогодні я тобі щось покажу – іди за мною.

Лоріо встав. Вони пройшли залю, маленький коридор і увійшли до невеличкого кабінету. Ярке світло великої лампи на хвилину засліпило очі, і Лоріо закрити їх руками. Згодом відхилив руки й зміг роздивитись...

Це була кімната культу Іди, це був її храм... Безконечне число її портретів і розставлене і розвішане всюди; її обличчя відбивалось мов у тисячах дзеркал, з усіх кутків, і аж страшно стало серед такої маси очей, очей і очей... Лоріо опустив голову...

Старий підійшов до свого ліжка, підняв матрац; під ним лежала лопата; на ній навіть земля поналипала.

– Ось! Бачиш? – сказав старий, і широкий божевільний усміх осяяв його обличчя. – З оцим я ніколи ще не ходив туди, ніколи...

Він загасив лампу, взяв Лоріо за руку, й вони вийшли обидва на вулицю.

* * *

Містечко спало. Десь далеко калатав вартовий. Ні в одному вікні не було світла, й тільки місяць розкішно-круглий тихо плив у височині.

Вони йшли, і кроків їх не було чути... Тихо... тихо...

Ось уже й останні хатки, паркани, останній ліхтарний стовп і – спереду поле, осяяне м'яким світлом. Ні душі! Зірка з небес покотилась і та навіть зазвучала...

Ось кладовище... Несміло, тихо скриплячи, відчинилася хвіртка, знов зачинилася – і двоє живих опинилися в царстві безконечного спокою... Там блищав мармуровий пам'ятник, там дерево розкидалось, приймаючи чарівні фантастичні форми, а під ногами таємно шелестіло сухе пале листя. Коли тихий вітрець повивав поміж гілками, листки, мов великі темні метелики нічні, повагом падали в повітрі, перевертаючись під ясним промінням місяця... Якась заблудла собака, скигнувши, стрибнула одразу вбік, і довго було чути, як вона шаруділа сухим листям, тікаючи геть...

– Ось! – сказав старий...

Лоріо здригнувся...

Вони зупинилися перед невеличкою огорою, що оточувала могилу прибрану квітками, зеленню. Сумно чорнів невисокий пам'ятник... Вони увійшли в огорою.

– Ми будемо її викопувати... Невже ти думаєш, що вона й тепер не схоче мене бачити? Я ж її проклинав... – шепотів старий. І шепіт цей мов гіпнотизував Лоріо...

Кладовище, ніч, місяць у високому небі, і сей батько, мов древній, ветхий патріарх, стоїть, випроставшись у весь свій зріст, на могилі...

– Поперед я, а ти потім... – і старий з силою почав копати. Лоріо притулювся до огорою спиною й утопив очі в світле місяцеве коло... З могили зірвались квітки, летіла земля, маненькі камінці. Старий, важко дихаючи, мовчки ткнув лопату в руки Лоріо і той, без гадок у голові, почав копати...

Він усе копав і копав, викидав землю наверх... він уже по шию в ямі... Старий, мов хижий птах який, нахилився над ямою і світить в неї своїми страшними очима...

От лопата наштовхнулася на щось... Старий стрибнув у яму і майже вирвав у Лоріо лопату з рук. Той, не сперечаючись, віддав її... сам виліз наверх.

Судорожно копошився старий там десь у ямі і швидко-швидко щось шепотів про себе. От показалася чорна домовина. Була колись оббита матерією, але тепер все те погнило й видно було дерево. Віко все було мокре... Старий кинув лопату і силкувався підняти віко, але воно було, мабуть, прибите гвіздками. Тоді він знов узяв лопату, заложив край її в щілину і, відри-

ваючи гвіздок за гвіздком, скоро вивільнив віко. Ухопившись за нього обома руками, напружуючись усім своїм старим тілом, він підняв віко, кинув побіля, а сам... нахилився над розкритою труною.

* * *

...блиснув місяць – і глянули з темряви уверх чорні ями замість очей... Голий череп вискалив зуби і немов сміявся... сміявся.

– Ах-ха-ха-ха!.. – дико зареготав батько й упав усім своїм тілом на домовину.

А місяць дивився згори, заглядав у яму і бачив там перетлілу одіж, кістки рук і страшно-страшно вискалені із сміхом зуби.

* * *

Уранці на другий день знайшли на могилі мертвого батька, склали протокола, і знову закопали труп...

Тільки ніхто не додивився, що на лівій руці у трупа бракувало двох суглобчиків з пальця...

2/XI 1900 р. Харків

Біла (флюїда)

Це було...
давно.

Людина буває сама собою лише один момент. У другий – то й людина вже друга. І як ті атоми, що відорвалися від тіла, ніколи вже не вернуться до організму, так і людина ніколи не повторить ні єдиного свого настрою, ні однієї своєї любови, ні одного свого співання.

Це було в незрозуміло прекрасну добу мого юнацтва, молодости душі. О, молодосте!.. Ти – парость, що витикається вночі над землею і за один день і зеленіє, і все розуміє! Ти – птах, що пораз перший летить за море, в теплі краї і бачить у дорозі і гору, вершиною снігом укриту, і густо-зелені виноградники, і чує скрипіння гарби в рожевості ранку. І радіє всьому тому і дивується.

Це було в дивовижному, таємному, суворому будинку мого дядька. В холодному, самотньому, що стоїть на високих холмі, горюючи над усіма будинками міста. Знадвору він був, мабуть, таки страшний. Мабуть, усі оті перекупки та швачки, що ходять кожного ранку там десь унизу, зле говорять між собою про нього й називають тюрмою. Найбільше чомусь їх цікавить кругле вікно з горища: от уже скільки часу, я знаю, вони все дивляться на нього, а воно, чорне, сміється до них, оскаливши свої вибиті шиби; і так шкірить їх день і ніч. Надаремне в полудне нахиляється туди сонце заглянути, а вночі, певне, визирає відтіль сіре привида.

А для мене то був таємний, чарівний середньовічний замок. Він збуджував тисячі незрівнянних, велично-дивних настроїв, охоплював безліччю божевільних мрій, змушував задуматись, зітхнути, здивуватись і безкрило полетіти в далеку минувшину й таку ж далеку будучність. Він не давав заснути, ввесь час тривожив солодкою тривогою, малював по темних вуглах своїх туманові постаті всесвітньо-відомих людей – і тих, що жили колись, і тих, що ще будуть жити. То співав сумну, як плач веретена, пісню, то шалів скаженою радістю мертвих, а тишу нічну наповняв битви шумом і скриками ранених. І тиха меса співом урочистості колише повітря, чорний рядок ченців позначився запаленими свічками – і все вище, вище в хвилях пахучого ладану під шелест крил ангелів підіймається уверх «Te Deum laudamus».

На вулицю замкнено дивилися великі чорні важкі двері. Мало підходило до них людей, і рідко вони відчинялися. А коли відчинялися – жах відкидав людину пріч... Не видно нікого, хто би відчиняв. А прямо перед тобою на двох високих чорних тумбах стоять два шкелети, очі їх світяться, а в піднятих високо руках держать вони факели й факелами цими освітлюють сходи. А сходи височенні, мов у небі десь загубилися. Ідеш по них – і чуєш себе самотнім, і одірваним від усього світу, і страшно тобі, мов у склепі могильнім. Рівні стіни з обох боків, а по стінах висять чорні великі дошки з невідомою мовою начертаними написами; між тими дошками намальовані жіночі фігури в убраннях і без убрань, в гірляндах з фантастичних квіток, в руках фіяли пінні. І сміються нечутним сміхом, і плачуть невидними сльозами.

Ступаєш на останню верхню ступінь – перед тобою гранітова скеля, в яку треба тисячу літ бити стальовими таранами, аби видовбати хоч трохи. Але простягнеш руку – і нараз тихо, без шуму відчиняються непомітні двері, неначе вхід у печеру.

А там, за ними – яка розкіш фантазії, який простір художньої мислі! Кожний фестон, кожний завиточок на стіні обдуманий і носить на собі печать роботи хоробливо-величної уяви. От заля. Велика, холодна. Стіни складено з великого сірого каміння, і блищить воно від вогкості та от-от, здається, з нього потече вода. Великі плями жовто-зеленого моху, важкі фестони закуреного сотнями літ павутиння на карнизах та по кутках – аж хочеться скулитись від вогкості й холоду. По стінах у величних чорних із золотом рамах висять портрети, закриті білими газовими покривалами, мов саванами, а поміж них вбито то там, то там великі заіржавілі

залізні гаки; деякі з тих гаків порожні, на деяких висить старе лицарське убрання. В двох протилежних кутах стоять дві високі статуї, зверху донизу вкриті чорною матерією – і видно тільки, що вони простягнули руки назустріч одна одній, мов кличуть, мов зіходяться і ніяк не можуть зійтися.

А дверей нема. Куди кинеш безпомічним зором – всюди товща сірого каменю, непереможна й немилостива. І чуєш себе заживо похованим у тому кам'яному мішку. Вікна одягнені в грубі помережані грубезними зубцями ґрати, а по них спускаються гірлянди засохлих, спорохнявілих рослин. Під коротшою зі стін стоїть велика, мов церковний орган, старинна фіс-гармонія – її строгі суворі прикраси не тільки не збавляють страшного враження, а навпаки, збільшують чомусь його.

І я любив приходити сюди, до цієї тонкою фантазією наповненої кімнати. Особливо місячними ночами, як поляже на все прозорчисто-таємна співуча п'їтьма і простягнеться навскіс м'який фосфоричний промінь, і відмалює на долівці фантастичні зубці ґратів. На вікнах у грубих стінах наче ворухнуться, наче шелестить плющ, статуї силкуються скинути з себе чорні укривала, змії повзе – і заля оживає. Обнажаться портрети, глянуть з них сухі, дикі обличчя давно умерлих баронів, графів, їх страдалиць жінок – і блиснуть їх очі з попорохнявілих рам. Встануть з-під землі, підіймуться в кутках тисячі убитих, замучених; насилувані дівчата простягнуть подряпані руки, старі діди повними сліз очима великомученими дивляться, стоячи на колінах... І чується тривожне дзвонення, запах горючого дерева, а разом з ним і горючого тіла людського. От уже облизують завзято вогненні язики замкнену звідусюди хижу, звідти вириваються крики нелюдського болю й мук, а барон, увесь закутий в залізо, сидить на коні й з-під насплених брів дивиться – чи цілі ще двері, чи не виламали їх обезумілі люди.

І стою я, весь окам'янілий, прикутий до долівки. Ланцюги непереможні обвили кожний недвижний мускул на тілі, близиться розпалена, кричачи жаром, залізна штаба... біжать ті, що схоплять і поведуть до підземелля на муку, на неволю і смерть. І страшно, і солодко...

А навколо так тихо, тихо. Тільки серце перелякано б'ється та неначе звуки органа несуться звідкілясь: хтось грає, щоб заглушити стогони й прокльони замучених.

Властиво кажучи, мені зовсім не було страшно, бо я попросту не знав почуття жаху. Я просто упивався фантастичними снами, цілими ночами слухав тупіт білих привидів і їх високі танці. Таємні звуки, тихий шелест білих тканин, шепіт і мольба, бряжчання струн невидних – це були мої радості, то був мій світ. І замок наш, як не можна краще, сприяв тому. Переступиш поріг – і от ти у турецькій кімнаті; по стінах і на підлозі килими, висить зброя, ятагани, довгі рушніці, в кутках східні світильники, подушки, біля них низенькі столики, кальян, а посередині кімнати під саму вимережену стелю б'є водограй. І танцюють рабині, регоче паша, одаліска мие рожеву ніжку в свіжих струях жемчужових...

Ще поріг – хінська кімната, фантастична, дивовижна. Далі – в мавританському стилі, відділ римських терм, кибитка киргизька і т. д., і т. д. Яка різноманітність безконечна! Як красиво! Яка безліч відтінків, фантазії. Хотілося любити дядька-художника, що зумів утворити такий шедевр смаку.

Я жив!.. Ні, це треба б якось инакше назвати. Жити, а не почувати життя, тільки чути красу його – як це гарно! Це дивно-прекрасна одіж, що нечутно лежить, ледве доторкаючись, на плечах і в той же час чарує очі. Це промінь, що всією своєю вагою паде на воду й запалить її – а не стривожить і не зворухне ані одної краплини. Так Будда великий жив, розкішно п'ючи життя, але... Тільки до того часу, поки не пізнав смерті. Але чи є вона взагалі, смерть? І смерть, і старість, і біль? Життя – це море з крапель, пустиня з піщинок, ліс з окремих листків. І треба вміти окрасити кожну краплю у свій колір, дати місце для кожної піщинки, ударити променем сонця золотистим у кожний листок. За ранком приходить полудень, за полуднем вечір, за вечором ніч – може, вічна й непробудна, а може, то тільки вступ до наступного ранку? Е, та що там! Я – ранок!

Що мені сказати про своє оточення? Я знав мало. От знав, що мій дядько був архітект і артист-маляр. Виходив із кімнат своїх він рідко, виїздив з дому ще рідше. Що він там робив у себе у кімнатах – я не знав, бо заходити туди мені було заборонено. І мені це подобалося – це була казка. Змій-чарівник наказує своїй полонянці: «ходи всюди по зачарованому замку – тільки в оцих дві кімнаточки не заглядай, бо буде лихо». І я не заглядав. Мав туди доступ лише старий дядьків лакей, негр, людина ще мовчазніша й таємна, ніж його пан. Це був високий, худий, як мускул, чоловік; називався з-грецька Агамемнон. Ходив завжди надзвичайно тихо; на поклик дядька відкілясь зринав, мов тінь, а вислухавши приказ – знова безшумно десь зникав.

А так! Ще одна була істота, що безкарно входила до апартаментів дядька – це Харон, здоровенний пес, чи, може, упокорений диявол, перекинутий у пса. Чорний, страшний, мов смерть. От він не вмів тихо ходити по таємному замку й клацав кігтями по підлозі. Вночі, було, прийде до моєї місяцевої казки й стане ззаду, дивиться бездонними очима. Аж страшно було оглянутись на ту чорну прояву.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.